

מהתנחלות בשטחים להתנחלות בלבבות: אתנו-ג'נטריפיקציה בעיר המעורבת

יעל שמריהו-ישורון, דניאל מונטרסקו*

תקציר. ההתנתקות מרצועת עזה נחוותה כמשבר עמוק בתנועת ההתיישבות הדתית-לאומית, והובילה לשינוי פרדיגמה – מהתנחלות בשטחים מעבר לקו הירוק ל"התנחלות בלבבות" באמצעות הקמת גרעינים תורניים. גרעינים אלו מבקשים להרחיב את פרויקט "חיזוק הזהות היהודית" לתחום הערים המעורבות בלב הארץ. מאמר זה מתבסס על סדרת ראיונות שנערכו ביפו בחורף 2020, כחמישה חודשים לפני פרוץ אירועי 2021. הניתוח פורש את ההקשר הסוציולוגי שבו פועל הגרעין התורני ביפו מאז הקמתו ב-2007. אנו טוענים כי השחקנים הפעילים מהווים טיפוס חברתי חדש – ג'נטריפיקטור לאומי, המובחן הן מן הג'נטריפיקטור הליברלי הן מן המתנחל ביישובים מחוץ לגבולות הקו הירוק. חברי הגרעין התורני מאמצים מרפרטואר ההתחדשות העירונית את העמדה הניאו-ליברלית הרואה בשולי העיר מרחב הזדמנויות מגוון של מעורבות חברתית והגשמה עצמית, אבל ממלאים אותו בתוכן א-ליברלי של ריבונות יהודית מדירה. דפוס כלאיים זה משקף תהליכי הפרטה ומסחור של המרחב העירוני ומגמות של רדיקליזציה לאומית הרווחות בחברה היהודית בישראל. מילות מפתח: גרעינים תורניים, התנחלויות, ערים מעורבות, ג'נטריפיקציה

גם לציבור הדתי ביפו מגיעה יוקרה! בסמוך לישיבת יפו ברחוב הפסטורלי יפת, מתהווה קהילה דתית לאומית איכותית... מרפסת סוכה בכל דירה. הנחה ניכרת לעומת מחיר השוק. מרחק הליכה מטיילת הים שם השקט והרוגע נפגשים. (פרסומת לפרויקט המגורים פנינת יפת, מצב הרוח, 2014)

גרים פה אנשים שרוצים מקום מגוון. אני חושב שיפו היא שמורת טבע נדירה. בלוד, היהודים הדתיים והערבים הרבה פעמים גרים בנפרד. פה זו ממש עיר מעורבת. אתה יושב עם אנשים באותו הבניין. (ברק ליבוביץ', חבר גרעין, עג'מי. בתוך מלקי-בודה, 2021)

* ד"ר יעל שמריהו-ישורון, המחלקה לסוציולוגיה, אוניברסיטת קליפורניה, סן דייגו פרופ' דניאל מונטרסקו, בית הספר לממשל וחברה, המכללה האקדמית תל אביב-יפו; המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה המרכז-אירופית המחברים מבקשים להודות למרואיינים ששיתפו בחוויותיהם. תודה למכון וולטר ליבך באוניברסיטת תל אביב על התמיכה במחקר, למערכת סוציולוגיה ישראלית, ולרועי פביאן על הכנת התרשים.

מבוא

בגל האלימות שפרץ בחודש מאי 2021 בלט מקומן של ה"ערים המעורבות" כזירת התרחשות מרכזית.¹ אחד האירועים הבולטים שקדמו למאורעות כבר בחודש אפריל התרחש כאשר שני צעירים ערבים תושבי יפו תקפו את הרב אליהו מאלי ומנכ"ל ישיבת שירת משה, שביקשו לקנות נכס לישיבה המתרחבת ביפו. מקרה זה העלה לשיח הציבורי את תופעת הגרעינים התורניים בערים המעורבות (פלג, 2021). הישיבה הוקמה ביפו ב־2007 כחלק מהתיישבות אידיאולוגית של גרעין תורני שמטרתו חיזוק הזהות והנוכחות היהודית בעיר. בריאיון עימו אמר מנכ"ל הישיבה משה שנדוביץ, "התקיפה קשורה לקרקע אבל אי אפשר לנתק אותה מהחזות הדתית שלנו" (בלומנטל, 2021). בהפגנה שערכו תושבים ופעילים למחרת האירוע הם מחו נגד מצוקת הדיור בעיר על רקע תהליכי ג'נטריפיקציה המשתלבים עם דחיקה אתנו־לאומית בעקבות כניסתו של הגרעין התורני.² תחת הסיסמאות "יפו לא למכירה" ו"עטרת כהנים חרא של שכנים",³ החריפה המחאה בשבועות העוקבים ולוותה באלימות בין־קהילתית ומשטרתית חסרת תקדים.

השילוב בין תהליכים כלכליים ואתנו־לאומיים מועצם ביפו, שבה, לעומת ערים מעורבות אחרות, הג'נטריפיקציה הכלכלית נתפסת כאיום קיומי (מונטרסקו, 2020). עם השנים הוקמו ביפו מתחמי יוקרה בינלאומיים כגון גבעת אנדרומדה ופרויקט צדף על הים, ואלה גובלים בדיר ציבורי של אוכלוסייה מוחלשת יהודית וערבית. זה שלושה עשורים העלייה הדרמטית של ערך הנדל"ן בעיר מגבירה את הלחץ הכלכלי ואת מצוקת הדיור של תושבים ממעמד סוציו־אקונומי נמוך, ובפרט של תושבים ערבים (מונטרסקו ופביאן, 2003), אך תופעת התיישבותם של הגרעינים התורניים ביפו טרם נחקרה, אף שהיא נחקרה בערים המעורבות עכו ולוד (שמריהו־ישורון, 2020). חקר המקרה המובא כאן נערך בדצמבר 2020, כחמישה חודשים לפני פרוץ אירועי מאי 2021, ולכן הוא אינו עוסק בהם. עם זאת, הוא מקבל משנה חשיבות לנוכח הסלמת האלימות ביפו והג'נטריפיקציה המואצת לאורך השנים.

מאז התבססות הגרעין התורני בעיר ב־2007 הוחרפו המתחים בין חברי הגרעין לתושבים. בשנת 2009 זכו חברי הגרעין התורני בשני מכרזים על קרקע ביפו והקימו בהם

1 המונח "ערים מעורבות" מתייחס לערים שיש בהן רוב מכריע של אוכלוסייה יהודית אבל מיעוט גדול של ערבים (בין 10% ל-30% מהאוכלוסייה). ערים אלו נחלקות לשתי קבוצות: ערים מעורבות ותיקות (יפו, חיפה, עכו, רמלה, לוד) וערים מעורבות בהתהוות (מעלות־תרשיחא, נצרת עילית/נוף הגליל כרמיאל ובאר שבע) (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2019).

2 כפי שאמרה יארה גראבלה, פעילה חברתית ותושבת יפו במהלך ההפגנה: "אנחנו כאן הערב כדי לבטא סולידריות עם תושבי יפו המקוריים שנדחקים החוצה על ידי גרעינים תורניים עם אידיאולוגיה קולוניאלית מוצהרת של יהוד מצד אחד ובעלי הון פרטיים מצד שני. אלו מקבלים רוח גבית מעיריית תל אביב, ממשרד השיכון וממשטרת ישראל ומממשים מדיניות גורפת שדוחפת לייחוד מקסימלי של העיר והפיכתה למחוז השייך לעשירון העליון הלבן והשבע. [...] אנחנו כאן כדי לדרוש שינוי במדיניות: להקפיא את פינוי הדיירים המוגנים לאלתר [...] לבטל את חוק נכסי נפקדים ולהוביל חלוקה צודקת של המשאבים והנכסים" (Beitari, 2021).

3 עטרת כהנים היא ישיבה בעיר העתיקה בירושלים. ממנה יצאו הרב אליהו מאלי ורבנים נוספים שהקימו את הגרעין התורני ביפו.

מבני מגורים המיועדים למשפחות מהציונות הדתית. כשנתיים לאחר מכן קיימו חברי ישיבת שירת משה צעדה בשדרות ירושלים בעיר. העניינים הסלימו כאשר מול מסגד אלנוזהא התחולל עימות בין תושבים מוסלמים ובין הצועדים. בתגובה ערכו התושבים כנס חירום והחליטו לצאת למאבק ב"פרובוקציות ובגזענות" (מטר, 2011).

הפרקטיקה המרחבית של תהלוכות דתיות בעיר היא חלק משגרת החגים ביפו, בעידן אלפיטר המוסלמי ובחג המולד הנוצרי; החידוש הוא בכניסתם של שחקנים חדשים לעיר. במאמר זה אנו מזהים טיפוס חברתי חדש ותנועה חברתית שנעה מן הפריפריה אל המרכז, או ליתר דיוק – מן הספר הטריטוריאלי (ההתנחלויות) אל הפריפריה של המרכז (לוד ויפו). כעשור וחצי לאחר ייסוד הגרעין התורני ביפו אנו בוחנים את דפוסי הפעילות והזהות של הג'נטריפיקציה הלאומית, שנכנה במאמר אתנו-ג'נטריפיקציה. אנו טוענים כי לאור ההיסטוריה של תנועת ההתיישבות ומשבר ההתנתקות מרצועת עזה ב-2005, מתנחלים צעירים ויוזמים אתניים החלו לחפש אפיקי "משמעות" חדשים. מהלך זה מבטא שילוב של כוחות השוק עם מוטיבציה דתית-לאומית ל"חיוקן הזהות היהודית".

בשיח הציבורי הביקורתי והאקדמי, חברי הגרעין התורני מוחרגים מתהליכים חברתיים-כלכליים בעיר ומתקיים ניתוק בינם ובין תופעת הג'נטריפיקציה. כך למשל בסדרה המדריך לג'נטריפיקציה⁴ משנת 2021 לא תועד הגרעין התורני ביפו, והוא נתפס כפרויקט לאומני חיצוני שמנותק מההקשר העירוני המקומי. באופן דומה, ספרות המחקר העוסקת בג'נטריפיקציה מדגישה את הג'נטריפיקטור האינדיווידואל ואת המוטיבציות הכלכליות והתרבותיות שלו (Ley, 1986; Smith, 1982; Zukin, 2012). ספרות זו לרוב ממסגרת את הג'נטריפיקציה כמהלך כלכלי-ליברלי של פיתוח עירוני, והיא מתקיימת כגוף ידע מנותק מספרות פוליטית העוסקת באתנו-לאומיות ובפרויקט מדינת הלאום. במאמר נראה כיצד ההבחנות האלה מיטשטשות בעיר המעורבת, וכיצד המוטיבציות של הג'נטריפיקטור החדש נשזרות בסדר יום לאומי וקבוצתי רחב יותר, הקשור למאבק המרחבי בין רוב ומיעוט אתנו-לאומי בחברה אתנוקרטית. אנו מציעים להרחיב את היריעה ולראות את תהליכי הג'נטריפיקציה בעיר המעורבת כתהליך שאינו דיכוטומי אלא אינטגרלי לכלכלה הפוליטית של ההדרה העירונית. במובנים רבים, האתנו-ג'נטריפיקציה אינה שונה במהותה מהג'נטריפיקציה הליברלית-כלכלית, הן ביחסה אל כוחות השוק הן בדמיון העיר ההטרוגנית כמרחב לביטוי עצמי ולמימוש פרויקטים אישיים וקהילתיים. תובנה אנליטית זו אינה מתעלמת מן המוטיבציות האתנו-לאומיות והאידיאולוגיות המבחינות בין חברי הגרעין לג'נטריפיקטורים הכלכליים ביפו. אנו טוענים כי תופעה זו נובעת מתהליכים מבניים בחברה הישראלית המצביעים על טשטוש קטגוריות פוליטיות ומרחביות משני צידי הקו הירוק (בן-עמוס, 2017; שנהב, 2010), ועל השפעה הולכת וגוברת של תנועת ההתנחלות על העירוניות הישראלית.

במאמר זה מוצג המחקר הראשון המנתח את התיישבות הגרעין התורני ביפו ואת עמדת חבריו כלפי תושבי העיר (ערבים, יהודים ליברליים ממעמד הביניים ויהודים ותיקים). שאלות המחקר הן: ראשית, כיצד נוסדה והתפתחה התיישבות הגרעין לאורך השנים,

4 המדריך לג'נטריפיקציה (בבימוי קרן שעיו ולביא ונונו) היא סדרה דוקומנטרית המתעדת את תהליכי הפרטת הקרקע ומצוקת הדירור ביפו.

מבחינת כמות חברים והמיקום במרחב העירוני? שנית, כיצד חברי הגרעין התורני מתארים את מטרות התיישבותם בעיר? ושלישית, כיצד מתארים חברי הגרעין את היחסים שנוצרו במרחב עם הקבוצות השונות? המחקר נערך בשיטה איכותנית בגישת חקר מקרה, והוא מתבסס על ראיונות עומק עם חברי הגרעין התורני ועם תושבים יהודים וערבים בעיר וכן על ניתוח מסמכים. המאמר נפתח בסקירה תיאורטית של תופעת הג'נטריפיקציה והשחקנים השונים הלוקחים בה חלק. לאחריה מוצגת הספרות על המדיניות האתנוקרטית בערים המעורבות במסגרת כינון מדינת הלאום. בהמשך מתואר מקרה הבוחן, התפתחות תהליכי הג'נטריפיקציה ביפו לאורך השנים. לאחר הצגתה של שיטת המחקר מתוארים הממצאים, ובהם התפתחות הגרעין התורני ביפו לאורך השנים, פרופיל חברי הגרעין התורני בעיר, מטרותיהם ופיזורם הגיאוגרפי, תפיסותיהם ביחס לתושבי העיר השונים והיחסים הנרקמים עימם. המאמר נחתם בדיון בהמשגת האתנו־ג'נטריפיקציה ביפו ביחס לספרות המחקר על ג'נטריפיקציה בעולם.

לקראת תיאוריה של אתנו־ג'נטריפיקציה

ג'נטריפיקציה מתוארת בספרות האורבנית כתהליך כפול פנים. מחד גיסא, זהו תהליך שבו אוכלוסייה ממעמד בינוני וגבוה מהגרת למרחב עירוני מוזנח ומקדמת בו השקעה מחודשת באמצעות שיפוץ מבנים, פתיחת בתי עסק, שיפור תשתיות ומיתוג חיובי. מאידך גיסא, ההתפתחות העירונית מביאה לסגירת עסקים קטנים, לנסיקת מחירים ולעליית ערך הנדל"ן באזור, ואלה מאלצות תושבים מקומיים מהמעמד הנמוך לעזוב את מקום מגוריהם שכבר אינו בר השגה (Smith, 1982). מבחינה היסטורית, ג'נטריפיקציה מתחוללת במרחבים עירוניים שסבלו מהידרדרות תשתית בעקבות תת־השקעה (disinvestment) מוסדית שהובילה לפיחות בערך הנכסים במרחב. אחד מתוצרי הלוואי של ההזנחה התכנונית הוא היווצרותו של פער בין הפוטנציאל הרווחי של הקרקע ובין מימושו בפועל. פער הרנטה (rent gap) מסמן פוטנציאל יזמי ומזמין משקיעים שמקדמים התחדשות עירונית בתמיכת רשויות התכנון העירוניות. לעומת חוקרים מרקסיסטיים כגון ניל סמית, שהדגישו את הכלכלה הפוליטית של ה"היצע", חוקרים ובריאניים כגון דייוויד ליי (Ley, 1986) הדגישו את "צד הביקוש". לשיטתם, הג'נטריפיקציה אינה רק תהליך כלכלי אלא גם התפתחות תרבותית המשקפת העדפות צרכניות ואידיאולוגיות וחיפוש אחר סגנון חיים אלטרנטיבי, וכל אלה מתאפשרים באמצעות החזרה אל העיר. הכלכלה הסימבולית של הג'נטריפיקציה מציעה אסתטיקה מרחבית אורבנית שנוהה אחר ערכים תרבותיים כגון הטרוגניות חברתית ומובחנות זהותית (Zukin, 2012). היא מגלמת ניכוס מרחבי המונע לא רק על ידי אינטרס כלכלי, אלא גם על ידי סגנון חיים וייצוגים סמליים של מעמד הביניים. כך, הג'נטריפיקציה מייצרת בשדה הכוח האורבני תנועה שמפגישה בין עמדות וסוכנים הנאבקים על הון כלכלי, תרבותי וסימבולי (Bourdieu, 1977). הג'נטריפיקטורים ממעמד הביניים מונעים אפוא מהרצון לחיות במרחב בעל משמעות וערך היסטורי, ובה בעת לקיים אורח חיים עדכני ומובחן תרבותית ואסתטית (Bridge, 2001, p. 94).

העניין המחקרי בהיבטים התרבותיים של הג'נטריפיקציה הוביל לזיהוי שחקנים שונים, חלקם מונעים על ידי סדר יום פוליטי־חברתי. הג'נטריפיקציה מאפשרת מרחב פעולה

לשלל שחקנים חברתיים: תיירים בכפרים ובעיירות נופש המבקשים איכות חיים וסדר יום אקולוגי (touristification), סטודנטים (studentification), היסטורים ואמנים שמבקשים לחיות במרחב מרגש ומגוון, פעילים פוליטיים שמרחב השוליים משמש להם הזדמנות למימוש ערכים חברתיים (Smith & Phillips, 2001). למוטיבציות התרבותיות והאידיאולוגיות שהניעו את הג'נטריפיקטורים להתיישב במרחב יש משמעות מכרעת על אופי האינטראקציה הנוצרת בינם ובין התושבים המקומיים. במקרים רבים, ג'נטריפיקטורים ליברליים מודעים לטביעת הרגל החברתית-כלכלית שלהם במרחב המוחלש ומנסים להתמודד עם השלכותיה באמצעות פעולה חברתית ופוליטית, ולכן הם מכונים ג'נטריפיקטורים מצפוניים (mindful gentrifiers) (Coley & Adelman, 2021). הג'נטריפיקטור האקטיביסט (activist gentrifier) (Kaddar, 2020) נוטה להשתלב בקהילה המקומית ולהשתתף בפעילות פוליטית הכוללת מחאות ומאבקים, החל בבעיות דיור וביטחון וכלה בזכויות עירוניות ומחאות פוליטיות רחבות יותר. סוכן זה, שמכונה גם ג'נטריפיקטור רדיקלי (Monterescu, 2013), מוצא עצמו חלק מתהליך הג'נטריפיקציה שהוא מתנגד לו. המפגש עם האחר העירוני (למשל קהילות אתניות בארצות הברית וערבים בישראל) מספק לג'נטריפיקטור מצע להתבוננות פנימית ולגיבוש מובחנות זהותית.

הספרות מתארת ג'נטריפיקטורים ליברליים שמבקשים לקדם דו-קיום עם אוכלוסיות אתנו-לאומיות אחרות במרחב, אך מתעלמת מסוכני ג'נטריפיקציה פוליטיים שאינם ליברליים הפועלים ממוטיבציות לאומיות (Kent-Stoll, 2020). סוכנים אלו מוחרגים מתהליכים חברתיים-אורבניים, וכך מתקיים ניתוק מוחלט בין המתיישבים האידיאולוגיים ובין תופעת הג'נטריפיקציה. לטענתנו, תהליכי פיתוח עירוניים ניאוליברליים, ובמסגרתם ג'נטריפיקציה, אינם ניטרליים מבחינה פוליטית ואתנו-לאומית, אלא משמשים מצע לדחיקת מיעוטים מהמרחב. ג'נטריפיקציה ודחיקות (displaceability) בערים מעורבות מונעות על ידי כוחות שאינם רק ניאוליברליים אלא גם קשורים בזהות לאומית, שליטה ביטחונית והדתה מרחבית (Yiftachel, 2020). במסווה של תהליך כלכלי ניטרלי של התחדשות עירונית המועילה לכלל, הג'נטריפיקציה מקדמת שליטה אתנו-לאומית בעיר המעורבת. בין היתר, מהלך זה נעשה באמצעות עמותות התיישבות המשמשות כסוכניה של המדינה, ולכן הוא תואר כאתנו-ג'נטריפיקציה מוסדית (Shmaryahu-Yeshurun, 2022; Shmaryahu-Yeshurun & Ben-Porat, 2021).

הפרויקט הלאומי והעיר האתנוקרטית

במסגרת פרויקט מדינת הלאום, בני הרוב האתנו-לאומי מקדמים שליטה מרחבית ודחיקה של קבוצת המיעוט (Elkins & Pedersen, 2005; McGarry, 1998; Morland, 2014; Veracini, 2010). בישראל, המדיניות המרחבית כוללת מוטיבציות אתנו-לאומיות שקשורות להקמת מדינת הלאום היהודי במציאות של מאבק גיאופוליטי בין רוב למיעוט. מדיניות זו כוננה היררכיות בין ערבים ויהודים בישראל וכונתה דמוקרטיה אתנית (Smootha, 1990), אתנוקרטיה (Yiftachel, 1997) וקולוניאליזם התיישבותי (סבאע' ח'ורי, 2018; Shafir, 1989). המשטר המרחבי בישראל מובל על ידי הקבוצה היהודית ולמענה, והוא מבסס התיישבות יהודית בפריפריה (Yiftachel, 1997) ובהתנחלויות (Allegra & Maggor, 2022).

בערים המעורבות, ה"אתנוקרטיה העירונית" (Yacobi, 2009) קידמה אף היא את ייחוד המרחב ויצרה מרחב המבחין בין יהודים לערבים ומדיר את קבוצת המיעוט מהמשאבים העירוניים. ערים אלו, שהיו מרכז חיים מודרני עבור האוכלוסייה הפלסטינית טרם 1948, עברו תמורות מהותיות תחת ריבונות יהודית בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה. מרבית האוכלוסייה הערבית שהתגוררה בהן, ובייחוד קבוצת האליטה, נאלצה לעזוב או גורשה במהלך המלחמה, והמדינה הלאימה את אדמותיה ובתיה על פי חוק נכסי נפקדים, תש"י-1950. בד בבד, יהודים מאירופה ומהמזרח התיכון היגרו אל הערים המעורבות (מונטרסקו, 2020). עם הקמת המדינה רוכזה האוכלוסייה הערבית הנוותרת במרחבים מוגבלים בערים המעורבות, והוטל עליה ממשל צבאי שניהל את חייה ואת תנועתה במרחב. באמצעות פעולות צבאיות מנעה המדינה חזרה והסתננויות של פליטים אל הערים (לוסטק, 1985). לאוכלוסייה הערבית ניתנו אזרחות וזכויות פוליטיות מוגבלות, והיא לא הוכרה כקולקטיב לאומי (סבאע'ח'ורי, 2018). מאוחר יותר, במטרה לייחד את הערים המעורבות, שיכנה בהן המדינה כדיור ציבורי מהגרים יהודים ודאגה לפתח בתוכניות המתאר את השכונות היהודיות אך הזניחה את צורכי הקהילות הערביות (Yacobi, 2009). במהלך השנים פעלו קובעי המדיניות לחיזוק צביון היהודי של הערים המעורבות, בין היתר באמצעות מדיניות עידוד הגירה יהודית לעיר והגבלת קליטתה של אוכלוסייה ערבית (Shafir, 2018).

יפו בין ג'נטריפיקציה כלכלית לג'נטריפיקציה אתנו-לאומית

אוכלוסיית יפו (يافا, יפא) מונה כ־40,000 תושבים יהודים וכ־20,000 תושבים ערבים. במחצית הראשונה של המאה העשרים הייתה יפו מטרופוליין פלסטיני קוסמופוליטי והשער שדרכו נכנסו המתישבים היהודים לארץ. במהלך מלחמת 1948 עזבו את יפו האליטה האינטלקטואלית, המנהיגות העירונית ומעמד הביניים הפלסטיני. התושבים הערבים שנותרו בעיר רוכזו במה שנקרא אז "גטו עג'מי". בשנת 1950 סופחה יפו לתל-אביב, והקהילה הערבית הפכה למיעוט לאומי בעיר היהודית. מתוך 70,000 תושבים ערבים שהתגוררו ביפו טרם המלחמה נותרו 3,900 איש בלבד. מנגד, נקלטו בה בשנים אלו עשרות אלפי מהגרים יהודים במעמד סוציו-אקונומי נמוך מבולגריה, רומניה וצפון אפריקה. אליהם הצטרפו אחר כך מהגרי עבודה ומשתפי פעולה פלסטינים שהועברו מהשטחים מסיבות ביטחוניות. תהליכים דמוגרפיים אלו יצרו בעיר בעיות חברתיות ובהן אבטלה גואה, שיעורי פשיעה גבוהים ושימוש בסמים, ואלה פגעו במרקם החברתי בעיר (מונטרסקו, 2020).

המאבק הדמוגרפי והשליטה על הקרקע ביפו שזורים בתהליכים כלכליים של פיתוח ותכנון. ההזנחה השיטתית ותת-ההשקעה של הרשויות בעיר מאז שנות החמישים, לצד הפוטנציאל התיירותי והנדל"ני שלה, הכשירו את הקרקע לתהליכי ג'נטריפיקציה (Kaddar, 2020). הקמת "צוות תכנון יפו" בעיריית תל אביב ב־1985 ומסחור הנדל"ן קידמו כניסה מואצת של תושבים יהודים מבוססים אל העיר. פרויקטים רבים קודמו, ובהם שיקום העיר העתיקה, פרויקט שיקום שכונות, פרויקט נמל יפו, פרויקט הצדף, פרויקט גבעת אנדרומדה ופרויקט מדרון יפו (מונטרסקו ופביאן, 2003). אלה לוו בדחיקת התושבים הערבים הוותיקים, באופן שקידם הלכה למעשה את ייחודה. ב־1996 פרצה "אינתיפאדת

הדירור", שבמסגרתה "פלשו" תושבים לבתים שנאטמו על ידי חברת עמידר. בעקבות זאת השיקה הרשות לפיתוח כלכלי בעיריית תל אביב-יפו את פרויקט "בנה דירתך" לדירור בר השגה, אך הוא כשל מסיבות שונות. מצוקת הדירור והיחס בין הדירור הציבורי לכוחות השוק הפרטי ממשיכים להוות מוקד של מאבק חברתי על הזכות לעיר. כפי שנראה, כניסתו של הגרעין התורני ליפו היא המשך ישיר של התהליכים האלה, המציבים את יפו כפריפריה של המרכז העירוני.

גרעינים תורניים: המתנחלים בלבבות

"גרעינים תורניים" הוא שם כולל להתיישבות קהילתית של משפחות מהציונות הדתית המאוגדות תחת עמותה או ארגון גג התיישבותי שפועלים לקידום מטרות אידיאולוגיות. הגרעין התורני הראשון הוקם בקריית שמונה בשנת 1968, ובשנת 2022 היו כ-135 גרעינים תורניים. כמעט בכל עיר בישראל יש גרעין, ובחלקן פועל יותר מגרעין אחד. התיישבויות אלו נתמכות על ידי משרדי ממשלה, רשויות מקומיות, קרנות וארגוני גג שונים ותרומות פרטיות (שמריהו-ישרון, 2020). על פי מחקר עדכני, תקציבן השנתי גדול מאוד ומגיע למאות מיליוני שקלים (כהן, 2021).

הגרעינים התורניים נחלקים לשלושה מודלים, לפי אופי מטרותיהם ומיקומם הגיאוגרפי. המודל הראשון הוא גרעינים הפועלים בערי הפריפריה או בשכונות שאוכלוסייתן במעמד סוציו-אקונומי נמוך, למשל בנתיבות וירוחם, בעיקר ממניעים חברתיים. המודל השני הוא גרעינים הפועלים בערים המעורבות ממניעים לאומיים וכן ממניעים חברתיים ודתיים. ולבסוף, יש גרעינים הפועלים בשכונות מבוססות במרכז הארץ, למשל ברמת השרון, ועוסקים בעיקר בהפצת יהדות (שמריהו-ישרון, 2020).

תופעת הגרעינים התורניים צברה תאוצה לאורך השנים בשל כמה מגמות היסטוריות. בשנות השבעים, עם עליית השיח החברתי על מצבה של הפריפריה והשסעים העדתיים, ביקשו משפחות מהציונות הדתית להתערות בפריפריה ולחזק את הערים ואת תושביהן. בניגוד להתבדלות של קבוצות מהציונות הדתית בהתנחלויות, הגרעינים התורניים ייצגו שאיפה להתערות בחברת הרוב החילוני (דומברובסקי, 2015). תופעה זו תוארה כמפנה בציונות הדתית, ממשמת ההתיישבות בשטחים למשימה חברתית בגבולות הקו הירוק; אולם היא אינה מנותקת מהפרויקט הטריטוריאלי. מטרת ה"התנחלות בלבבות", כפי שתיארו אותה מייסדי הגרעינים התורניים, התעצמה לאחר כל גל אירועים פוליטיים, החל בנסיגה מסיני, עבור בהסכמי אוסלו וכלה בהתנתקות מרצועת עזה וצפון השומרון. אלה הובילו את הציונות הדתית לתחושת אכזבה מהחברה הישראלית ורצון לגייסה לטובת חזון ארץ ישראל השלמה. תפיסה זו בוטאה היטב במאמרו של הרב יואל בן-נון "לא הצלחנו להתנחל בלבבות" (בן-נון, 1992). מאוחר יותר כתב נשיא ישיבת הר המור, הרב טאו: "התיישבנו ביהודה ושומרון, עשינו מעשים יפים וגדולים אך לא העמקנו את היסוד, לא הכנו את הלבבות ולא הכשרנו את עם ישראל לאמונה שלימה ולהבנת היסוד הפנימי של קישורנו לארץ וענייננו כעם" (טאו, 2005, עמ' 115).

לצד מטרות אלו, תנועת ההתיישבות ראתה גם במשימה הדתית זרז להקמת גרעינים תורניים. השסע בין דתיים לחילונים, שהיה בשיאו בשנות התשעים לאחר רצח רבין,

והתחושה כי החברה הישראלית מנותקת מערכי היהדות, הובילו צעירים מהציונות הדתית להתיישב בערי המרכז. גרעינים אלו ביקשו לקדם פעילות הסברתית בקרב הציבור המסורתי והחילוני כדי לקרב אותו אל הזהות היהודית. מצבן הדמוגרפי של הערים המעורבות, שידעו הגירה שלילית של אוכלוסייה יהודית, תרם למוטיבציה לחזק את הנוכחות היהודית בהן ואת הצביון היהודי. הגרעין הראשון בערים מעורבות הוקם בשנת 1994 בלוד, ולאחריו הוקמו גרעינים בעכו (1997), רמלה (2003), נצרת עילית/נוף הגליל (2004), יפו (2007), חיפה (2009) ומעלות-תרשיחא (2014).⁵

שיטת המחקר

המחקר נערך בשיטה איכותנית תיאורית בגישת חקר מקרה (Yin, 2003), והוא מבוסס על ניתוח ראיונות עומק עם שחקנים שונים בעיר ועל ניתוח מסמכים. נערכו 27 ראיונות עומק מובנים למחצה עם 10 חברים בגרעין התורני ו-17 תושבים ערבים ויהודים. הדגימה נעשתה באסטרטגיית כדור שלג (Noy, 2008) כדי למצוא פעילים מרכזיים בכל קבוצה. הראיונות נערכו פנים אל פנים בעיר יפו, במקום שבחרו המרואיינים (בבית המרואיין, בבית קפה או במשרדי הגרעין והישיבה התורנית). רוב הראיונות נמשכו בין 45 ל-90 דקות, וריאיון אחד נמשך כשלוש שעות. הראיונות הוקלטו בהסכמת המרואיינים ותומללו, והטקסט שימש מסד לנתוני המחקר. שמות המרואיינים נשמרו חסויים. הראיונות עם חברי הגרעין התורני נערכו בחודש דצמבר 2020, ולמעט ריאיון אחד (שנערך בשיחת וידיאו) כולם התקיימו ביפו. ראיונות עם תושבים שאינם חברי הגרעין נערכו בין אוקטובר לדצמבר 2021. הראיונות עם התושבים הוותיקים שימשו רקע להבנת היחסים עם חברי הגרעין בעיר ובסיס להרחבה עתידית של המחקר, אולם במאמר זה, בשל קוצר היריעה, יעמדו חברי הגרעין התורני במרכז הניתוח. הראיונות היו מובנים למחצה וכללו כ-30 שאלות שנגעו להתפתחות העיר מבחינה דמוגרפית וחברתית כלכלית, למהלך התיישבותו של הגרעין התורני בעיר, למטרות ההתיישבות, ליחסים הפנים-קהילתיים והבין-קהילתיים בעיר, לאתגרים בהתיישבות ועוד.

נוסף על הראיונות, המחקר התבסס על ניתוח מקיף של מסמכים ובהם מסמכי מדיניות ממשלתיים (חוקים, פסקי דין, מכרזים של רשות מקרקעי ישראל), מסמכי הגרעין התורני ועמותות הפועלות בחסותו (מסמכי תקציב ואתרי אינטרנט), ומדיה (אתר גיידסטאר, כתבות מן העיתונות, שיווק מתחמי המגורים, כתיבה אישית ברשתות החברתיות וטורי דעה). המסמכים נאספו באופן עצמאי מן האינטרנט ומהמרואיינים. הם סיפקו מידע לגבי התפתחותן של ההתיישבות ושל פעילות הגרעין התורני בעיר, ולגבי תפיסותיהם את מטרות ההתיישבות.

5 המידע מבוסס על אתרי האינטרנט של הגרעינים התורניים. במקרים שבהם אין אתר רשמי התבססנו על הצלבת מידע מאתר גיידסטאר ומספרו של אלישיב רייכנר (2013), וכן על מידע שעלה מראיונות עם מייסדי הגרעינים.

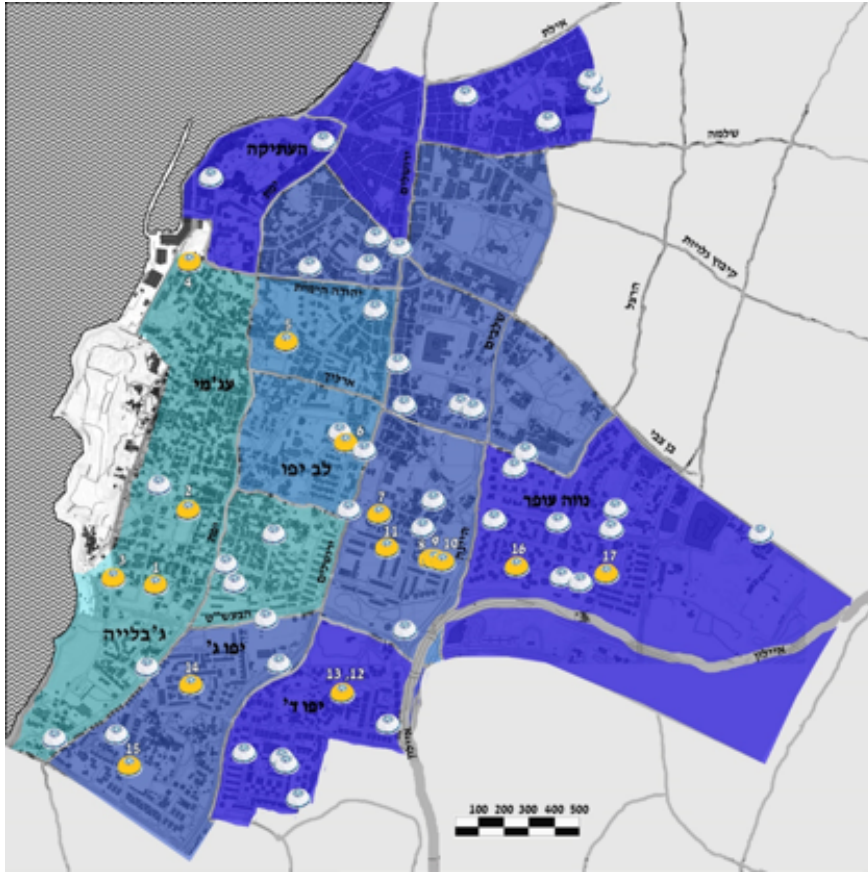

ממצאים

התבססות הגרעין התורני ביפו

הגרעין התורני ביפו נוסד בשנת 2007 על ידי שמונה משפחות מהציונות הדתית ובתמיכת ארגון ראש יהודי. באותה שנה הוקמה גם ישיבת ההסדר והישיבה הגבוהה לבחורים "פעמי יפו – שירת משה" בבית הכנסת אור ישראל בשכונת גבעת עלייה (ג'בלייה). אף שהגרעין התרחב בשנים הראשונות להקמתו ומנה כ־50 משפחות בשנת 2011, עליית מחירי הנדל"ן הובילה לעזיבה הדרגתית של משפחות הגרעין. עם זאת, במהלך השנים הוקמו ביפו פרויקטים התיישבותיים נוספים, ובהם שתי מכינות קדם-צבאיות לבנים, כפר סטודנטים של תנועת בני עקיבא ומדרשות ללימודי יהדות לבנות ("מאירים ביפו" ו"גרעין חברתי יפו"). בשנת 2021 מנתה הקהילה כ־350 חברים – 30 משפחות של אברכים (הלומדים בישיבה) ו־15 משפחות חברי הגרעין התורני המתגוררות דרך קבע ביפו, והשאר פעילים, רובם צעירים שמשותפים בפרויקטים שונים ומתגוררים בעיר באופן זמני (שנתיים בממוצע; ראו נספח 1).

חברי הקהילה מתגוררים בכמה מוקדים במרחב העירוני (ראו תרשים 1). משפחות הגרעין התורני הוותיקות יותר מתגוררות בשכונת לב יפו (דקר יפו א) ובעג'מי, חלקן בדירות בבעלותן, ואילו רוב משפחות האברכים, הצעירות יותר, מתגוררות בשכירות בשכונת גבעת עלייה וביפו ג. בשנת 2013 התרחבה ההתיישבות הגרעין מזרחה, לשכונת נווה עופר (תל כביר). הישיבה מנהלת מבנים אחדים בכמה מוקדים בעג'מי (ברחוב טולוז וברחוב קדם) ומספר הולך וגדל של בתי כנסת ששירתו בעבר את האוכלוסייה היהודית של ותיקי יפו.

מוקדי פעילות מרכזיים של הגרעין התורני		מקרא
<ul style="list-style-type: none"> ענימי וגבליה: <ol style="list-style-type: none"> 1. ישיבת שירת משה ועמותת "מאירים ביופי" – רח' טולוז 2. מתחם האתרונג למשפחות הגרעין – רח' שטרנהארץ 3. מכינה קדם־צבאית "ארוזי הלבונון" (בית כנסת עץ יעקב) – רח' קדם 4. בית אחבה ותפילה "אור החיים" – רח' החדץ לב יפו: <ol style="list-style-type: none"> 5. פנימייה לתלמידי ישיבת "שירת משה" – רח' ציונה תביר 6. עמותת גרעין חברתי יפו (מדרשת יפת, מדרשת יפו לתיירות וכו') – רח' ציהתל"י 7. מתחם משפחות הגרעין בקבוצת רכישת – רח' גר צדק 8. גן ממלכת־ידיתי לילדים – רח' נחל שורק 9. פרויקט "העצמה נשית לנערות" במרכז קהילתי ויצ"ו אטילה – רח' נחל שורק 10. בית ספר ממלכת־ידיתי "יפה נוף" – רח' נחל שורק 11. מדרשת יפו לנשים – רח' סגירה יפו ג' ויפו ד': <ol style="list-style-type: none"> 12. כפר סטודנטים בני עקיבא וגמי"ח במתנ"ס בית רק"ע – רח' רובינשטיין 13. פרויקט "פעילויות במעגל השנה" בבית רק"ע – רח' רובינשטיין 14. מכינה קדם־צבאית "ילדת למעלה" – בית הכנסת רש"י, רח' ערית 15. פרויקט "פעילויות במעגל השנה", בשיתוף מרכז קהילתי בני ברית – רח' אייזיק חרף נווה עופר: <ol style="list-style-type: none"> 16. גן ילדים ממלכת־ידיתי – רח' שז"ר 17. פרויקט "בר מצווה" במרכז קהילתי נווה עופר – רח' שז"ר 	<ul style="list-style-type: none"> מוקד פעילות של הגרעין התורני בית כנסת לא שיוך תורני <p>אוכלוסייה ערבית:</p> <ul style="list-style-type: none"> 20% ומטה 20-40% 40-60% 60-80% 	

תרשים 1. מוקדי פעילות מרכזיים של הגרעין התורני (מקור: המחברים)

לצד הפרישה המבוזרת ברחבי העיר התפתחו גם ריכוזי מגורים לחברי הגרעין והישיבה. בשנת 2009, שבע משפחות מהגרעין התורני התארגנו כקבוצת רכישה (ראו תצלומים 1-2) וקנו מגרש שהוצע במכרז של רשות מקרקעי ישראל ברחוב גר צדק 6 בשכונת דקר.⁶ תהליך הבנייה כלל פינוי של מה שעמידר מכנה "פלישה" של תושבים מחלקה סמוכה לצורך בניית בניין מגורים חדש שיועד למשפחות מהציונות הדתית בלבד. תחת הכותרת "התנחלויות עליך יפו" נכתב, "הנה, בלב שכונת עג'מי המעורבת, עומדים יהודים דתיים לאומיים להקים פרויקט מגורים ובו, במפורש, תימכרנה דירות ליהודים דתיים בלבד". מנכ"ל חברת הנדל"ן "באמונה - דיור לציבור הדתי לאומי" ויו"ר עמותת ראש יהודי, ישראל זעירא, הצהיר: "אנחנו נעשה את זה הרבה יותר טוב, כי אנחנו למודים כבר שנים בהתנחלות, ובהתנחלות בלבבות" (פורטל יפו, 2009).

באותה שנה פרסמה רשות מקרקעי ישראל מכרז לרכישת שני מגרשים ברחוב שטרנהארץ בשכונת עג'מי (פרויקט האתרוג).⁷ חברת "באמונה" הקימה קבוצת רכישה לציבור הדתי לאומי וזכתה במכרז. היא הקימה מתחם מגורים של שלושה בניינים ובהם 20 יחידות דיור ששווקו למשפחות דתיות (ראו תצלום 3). מבחינה תכנונית ואדריכלית, המבנים דומים ליתר הבניינים בעלי ה"סגנון היפואי" שנבנו לאחרונה במסגרת ההתחדשות העירונית (מונטרסקו ופביאן, 2003). הפרויקט עורר התנגדות עזה של תושבים יהודים וערבים ושל ארגונים שונים ביפו, שהגישו עתירה משפטית לביטול הסכם החכירה בטענת אפליה.⁸ ב-2010 דחה בית המשפט את העתירה בטענת "מעשה עשוי", מכיוון שהפרויקט היה מצוי בשלבים מתקדמים,⁹ וב-2020 הוא אוכלס על ידי משפחות הגרעין. הפרויקט הביא לפינוי שוק הירקות ביפו (שוק האתרוג), שפעל במקום מאז שנות השישים.

מלבד המתחם הזה הוקמה בצפון עג'מי, ברחוב ציונה תג'ר 15, גם פנימיית תלמידי ישיבת שירת משה. את המבנה, המוגדר כנכס נפקדים, רכשה בשנת 2012 תושבת חוץ מארגנטינה, וזו תרמה אותו בשנת 2016 לישיבה. שיפוץ המבנה ההיסטורי המיועד ל"שימור חמור" עורר התנגדות רבה בקרב תושבים ופעילים למה שהם הגדירו "פלישה של גורמים עוינים" (הרצברג, 2016). ולבסוף, בשנת 2018 הוקם בעיר גם כפר הסטודנטים של תנועת הבוגרים של בני עקיבא. הפרויקט הוקם בשכונת יפו ד, ובשנת 2020 התגוררו בו כ-30 סטודנטים המשלבים לימודים ופעילות קהילתית בתמורה למלגת מגורים.

6 מכרז עמידר 729/2009 מיום 31.12.2009.

7 מכרז פומבי 54/2009 מיום 16.3.2009.

8 עת"מ 2002/09 סבא ו-27 עותרים נוספים נ' מינהל מקרקעי ישראל ואח' (2009).

9 עע"ם 1789/10 סבא ו-27 מערערים נוספים נ' מינהל מקרקעי ישראל ואח' (2010).

י.ש.י יוזמה ופיתוח

גם לציבור הדתי ביפו מגיעה יוקרה!
בסמוך לשיבת יפו ברחוב הפסטוראלי - יפת
מתהווה קהילה דתית לאומית איכותית

פנינת יפת

מתארגנת קבוצת רכישה
דירות 3-4-5 חדרים,
דירות גן ופנטהאוזים
החל מ 1,364,000 ₪

מפגש התרשמות יתיקיים במקום
ביום שני כ"ו בשבט (27.1.14)

לפרטים והרשמה התקשרו: 03-6473050

- סטנדרט בניה גבוה וללא פשרות עם מכרז דירה עשיר במיוחד.
- הנחה ניכרת ממחיר הדירה לעומת מחיר השוק המהווה חיסכון משמעותי של מאות אלפי שקלים ממחיר השוק.
- מיקום באזור מרכזי ואיכותי.
- מרחק הליכה מטיילת הים שבו השקט והרוגע נפגשים.
- מרפסת סוכה בכל דירה.
- מעלית שבת.
- תחבורה ציבורית נוחה באזור.

תצלום 1. פרסום הקמת קבוצת רכישה של הגרעין התורני ביפו (מצב הרוח, 2014)

מתארגנת קבוצה תורנית לרכישת דירות במכרז בסמוך לשיבת החדשה ביפו

תרומות לשיבה 054-6748662

1-700-500-555
www.bemuna.co.il

ירושלים, ארמון המצויץ
חומת שמואל / אבן שמואל
אלול / יד בנימין / יקנות
נדר / פתח תקווה / טריאל

באמונה
ועל אמונת ישראל

תצלום 2. פרסום הקמת קבוצת רכישה לקראת מכרז (פורטל יפו, 2009)

תצלום 3. פרויקט האתרוג (צילום: יעל שמריהו־ישרון)

מגמות בשיח האתנו-ג'נטריפיקציה: בין לאומיות, דת וגיוון

הראיונות עם חברי הגרעין התורני העלו כי הם רואים עצמם כזימים המניעים פרויקט בעל שלושה קודקודים: לאומי, דתי וחברתי-כלכלי. מן השיח של פעילי הגרעין מתגלה תמונה של ג'נטריפיקציה המשלבת בין השיח הניאו-ליברלי של שוק חופשי וחיפוש משמעות אישית ובין ערכים קולקטיביים המשרתים את טובת הלאום והאתנוס.

הפרויקט הלאומי: "הערבים יכולים לחיות פה, אבל יפו לא שייכת להם"

מקורותיה האידיאולוגיים של ההתיישבות בערים המעורבות הם בתנועת גוש אמונים ובפרויקט ההתנחלות מעבר לקו הירוק. ה"התנתקות" מגוש קטיף נתפסה בשיח הפנים-מגזרי ככישלון גיוסה של החברה הישראלית לחזון ארץ ישראל השלמה, וכעבור שנתיים הובילה למשימה החדשה – ההתיישבות ביפו. חברי הגרעין מבקשים לחזק את הנוכחות היהודית במרחב המעורב, לקדם משילות וריבונות ולחזק את זהותה היהודית של העיר. כפי שהסביר מייסד הגרעין התורני, הרב יובל אלפרט:

אנו ביפו כדי לחזק את הזהות היהודית של תושביה. השינוי אצלי הגיע בעקבות חווית הגירוש מגוש קטיף. אז הבנו שהמערכה האמיתית היא על עם ישראל, והחלטנו שמשפחתנו צריכה לפעול בנושא הזה. הציבור הכללי בארץ לא מכיר את תורת הרב קוק, לא יודע לענות על השאלה למה בכלל אנו נאבקים על ארץ ישראל. החלטנו להתחבר לגרעין תורני, ובשלב מסוים הציעו לי להנהיג את הגרעין ביפו [...] נטלתי על עצמי את המשימה (אבניאל, 2020).

ההתיישבות בעיר המעורבת מתוארת כהמשך וכחלק מהמשימה הכללית של ייחוד המרחב, במטרה לבסס ריבונות בכל שטחיה של מדינת ישראל. לפי תפיסה זו, דור מייסדי ההתנחלויות מעביר לדור הצעיר את משימת ההתנחלויות, הפעם בפריפריה העירונית, כפי שתואר נעם – רב במכינת ארזי הלבנון, בן 68 ומתגורר בהתנחלות בשומרון:

כשהבן שלי היה בן 16 הוא אמר לי "אבא, אתם בניתם התנחלויות, הייתה לכם רוח, אש בעיניים, רצתם על הגבעות, הקמתם משהו. אנחנו – אין לנו משימה, אין לנו אש. אבא, תגדיר לנו את המשימה הבאה, אני והחבר'ה – אנחנו הופכים את העולם" [...]. אנחנו חברה אידיאליסטית, מחפשים לחיות משהו... אחרי ההתנתקות המחשבה הייתה להתנחל בלבכות [...]. הייתה הבנה שאנחנו שם למעלה [...] אנחנו באמת התנתקנו, אבל לא הייתה ברירה. אז עכשיו אוקיי, נגמרה המשימה, בהתנחלויות אין את מי לשכנע. המשימה הבאה היא לשמור על הזהות היהודית, מדינת ישראל מאבדת את הזהות היהודית שלה, זה המאבק האמיתי [...], יש לנו אחריות כלפי עם ישראל כולו [...]. באתי לפה כי רוב עם ישראל נמצא פה. (ריאיון, יפו, 24.12.2020)

בשיח חברי הגרעין אפשר לזהות חיקוי של השיח האידיאולוגי ושל פרקטיקות האחיזה הטריטוריאלית שזוהו עם תקופת הזוהר של ההתנחלויות בשנים הראשונות להקמתן. בה בעת הוא מבקר את המשך פרויקט ההתנחלויות ומתאר אותו במונחים של מיצוי,

התברגנות, ניתוק מ"עם ישראל" ואובדן משמעות, ומציב כאלטרנטיבה את ההתיישבות בעיר המעורבת. באופן פרדוקסלי, ביקורת זו התעצמה לא רק עם התבססות ההתנחלויות אלא גם עם פניוין. למשימה הלאומית מייחסים חברי הגרעין חשיבות יתרה בעיר המעורבת, שלמרות היותה מרחב שלכאורה אינו שנוי במחלוקת (בניגוד לסוגיית הגבולות הבינלאומיים בהתנחלויות), הלך ונחלש בה הפרויקט הלאומי לאורך השנים. כך הסבירה הודיה, בת 32, חברה בגרעין משנת 2009:

לפני שהגענו מלא יהודים עזבו את יפו. בריחה מטורפת [...] וערבים קנו. יפו עוברת תהליכים מאוד טובים מאז שאנחנו הגענו, היא משנה את פניה. הרבה ערבים יוצאים [...], זה מאוד חשוב. אם העיר הייתה הופכת להיות ערבייה זה קשה ברמה הלאומית, כאילו ויתרנו על חלק מהמדינה. זה יפו, לב הארץ. מה נסגר? למי מסרתם את זה בדיוק? [...] זה לא ההתנחלויות [...]. הערבים יכולים לחיות פה, אבל יפו לא שייכת להם. ברוך ה', יפו ממש מתייהדת. (ריאיון, יפו, 6.12.2020)

התיישבות הגרעין התורני ביפו מסמנת את התרחבות הפרויקט הטריטוריאלי ליעדים חדשים. לאחר התבססות ההתנחלויות, הערים המעורבות הופכות לסֶפֶר פנימי חדש. הן מזוהות אצל חברי הגרעין כזירת מאבק על צביון, נוכחות יהודית, ריבונות ומשילות, וכל אלה מצריכים "חיוזוק" באמצעות המתיישבים האידיאולוגיים. עם זאת, הם מבקשים גם להיות חלק מהנוף המקומי ה"תל-אביבי", כמו ג'נטריפיקטורים ליברליים. בדבריה של הודיה מיטשטש הקו המפריד בין הג'נטריפיקטור הליברלי ללאומי:

זה תמיד מצחיק שקוראים לנו "המתנחלים". מתי אני אזכה לתואר הנכסף "תל-אביבית"? [צוחקת] תכלס אני גרה בתל אביב! מבחינתם לראות זוג שהגיע מההתנחלות ובא ליפו זה נוסך באנשים המון תקווה, יפו הייתה כזה באיזשהו איבוד של זהות. משהו ערבי שהלך והתרבה פה, אז זה נסך הרבה תקווה שהנה באים לפה יהודים שלא מפתחים, שזה בעיניי מדהים אבל לא עשיתי כלום בשביל זה, כאילו פשוט באתי [...]. זה מצחיק התואר הזה. אנחנו פה כבר 11 שנים! למה אני לא יכולה להיקרא תל-אביבית כמו כל אחת שמסתובבת פה? (ריאיון, יפו, 6.12.2020)

הודיה ממשיכה ואומרת כי לצד מימוש ערכים אידיאולוגיים סיפק להם המרחב העירוני, כמו לג'נטריפיקטורים הליברליים, גם רווח כלכלי בעקבות עליית ערכי הנדל"ן: "באנו לפה כי בעלי מצא פה עבודה והתחברנו לרעיון של הגרעין [...] והנדל"ן קפץ פה פלאים [...]. כשהגרעין הגיע מי שהיה חכם קנה דירה, כמה משפחות בודדות, וכעבור 5 שנים המחיר הרביע את עצמו ויותר" (ריאיון, יפו, 6.12.2020).

הפרויקט הדתי: "להפריח את השממה הרוחנית"

חיוזוק הערכים הדתיים היהודיים בעיר המעורבת והחזרת הדת לערי המרכז מתוארים כמשימה לאומית, "ציונות חדשה" הדוחה את ההפרדה בין דת ומדינה, כפי שאמר ראש הישיבה אליהו מאל: "העיר ריקה מתוכן יהודי [...]. יש כאן בעיה רוחנית מואצת, והתפקיד שלנו הוא להחיות מחדש את התורה ואת התפילה. [זה חלק] ממהלך כללי להחזיר את רוח

היהדות לערי המרכז [...] המפעל החדש של הציונות צריך להיות ציונות רוחנית" (קשתי, 2016). חברי הגרעין מסבירים כי כאשר תתחזק הזהות הדתית אצל תושבים יהודים, ממילא תתחזק גם זהותם הלאומית. כך עולה מדבריו של יונתן, בן 45, ממייסדי הגרעין:

אני מאמין במעגלים: לחזק את האדם היחיד, לחזק את המשפחתיות, את הקהילתיות, את הזהות היהודית, ואז נוכל לעשות שלום. [...] אם אתה מנסה לעשות שלום מתוך חינוך של שטטוש זהויות, זה רק מוביל לבלגן, כי יש לך חוסר ודאות בעצמך. [...] הילדים היהודים פחות לומדים ומכירים את הזהות שלהם מרוב הזהירות של רק לגעת במכנה המשותף הנמוך. בציבור יש רצון אדיר ללמוד, ומצד שני בורות אדירה. במערכת החינוך הממלכתית יש פחד מהדתה וחזרה בתשובה. (ריאיון, יפו, 6.12.2020)

חברי הגרעין מתייחסים בביקורת למערכת החינוך הממלכתית שמקדמת תוכני למידה משותפים לערבים ויהודים, ורואים בהם "מכנה משותף נמוך" שבא על חשבון זהות פרטיקולרית ולמידת תכנים דתיים. הביקורת מופנית גם אל קובעי המדיניות ופעילים בעיר שמקדמים רב-תרבותיות וזהות משותפת לערבים ויהודים, במה שהם תופסים כשטטוש זהויות. מורן, בת 34, חברת גרעין ופעילה בעמותת "מאירים את יפו" מאז 2017, הסבירה:

אני רוצה לבנות זהות משותפת, אבל שלא מוחקת אותי ואותו. שהמסורת של כל אחד יש לה מקום. לא צריך להתבלבל או להיבהל מזה. אם אני אומרת שאני לא רוצה שהילד שלי יתחתן עם ערבייה, זה בסדר גמור [...]. אני באה ועושה פה בלגן לזהות של יפו שהיא רב-תרבותית [...]. אני בעיקר בזה לה כי היא שקר. כי אם אני ארצה כל דבר שמתכתב עם זהות דתית קשה להם [...]. איפה הרב-תרבותיות פה אם לי אין מקום, אם יש לכם פחד היסטרי מכל מה שקשור לדת, או לזהות, או למסורת? אז זה לא אמיתי. (ריאיון, יפו, 24.12.2020)

עבור מורן, כתוצאה מהרב-תרבותיות העירונית והחינוך החילוני-ממלכתי, יפו הפכה למרחב של "שממה רוחנית" שמקשה על קיום אורח חיים דתי. בין היתר, חברי הגרעין מבקרים את תופעת ההתבוללות בעקבות נישואים בין יהודים וערבים ואת הזנחתם של בתי הכנסת ומיעוט המתפללים בהם. לתפיסתם, תפקידם הוא להנגיש את הדת עבור תושביה המסורתיים והחילוניים של העיר, המתוארים כ"צמאים" לתכנים אלו.

הפרויקט החברתי: "איזה כיף שבאתם, תביאו עוד"

המעבר מהחיים בהתנחלויות לעיר המעורבת תואר לא רק כמעשה לאומי ודתי, אלא גם כמעשה חברתי של עזיבת "מגדל השן" והחיים המתבדלים במרחב ההומוגני בהתנחלויות לשם "חיבור לעם ישראל" המצוי במרחב המעורב. בשיח חברי הגרעין, ההתיישבות מחזקת את האוכלוסייה המוחלשת באמצעות אספקת שירותים ומתן צדקה, ומקדמת סדר חברתי ומשילות במרחב שנתפס כרווי פשיעה ומוסר קלוקל. חגי, בן 35, חבר הגרעין התורני מאז 2012, אמר כי לעומת החיים האליטיסטיים והבורגניים בהתנחלויות, ההתיישבות ביפו היא מעשה של הקרבה ומשמעות חברתית:

כשהרב רפי פרץ הגיע אלינו בשמינית לשכנע אותנו לבוא לגוש קטיף, הוא אמר: "אתם רוצים לבוא לסיירת, להיות בקדמת העשייה? תבואו לגוש קטיף" [...]. היום בהתנחלויות יש דיבורים של התברגנות [...], על דירות, ויש רשימות המתנה בכל מיני יישובים [...]. חברה שלי התחילו לצלם את הגינה שלהם עם פינת מנגל [...]. אני שמח שאני לא שם [...]. פה יש אנשים שכבר מחפשים את השלב שמעבר [...]. הרב מאלי פעם אחת הגיע לבית אל, ואמר "עכשיו בית אל צריכה לתת מעשר ליפו, עשירית מבית אל צריכים לבוא ליפו". רצינו מקום שנהיה יותר משמעותיים בו [...], שאני לא גר בבועה שלי [...]. שכל אחד חי עם עצמו, אלא מקום משמעותי, שתורם לעם ישראל [...]. יש מה שנקרא המקומות הרגילים, ויש את הסיירות – הגרעינים התורניים [...]. באנו לעולם, ככה אנחנו מאמינים, כדי לתת מעצמנו. (ריאיון, יפו, 24.12.2020)

תמר, בת 32, חברה בגרעין מאז 2010, מציגה את המפגש הבין-תרבותי והאינטגרציה החברתית במונחים של גיוון עירוני, פלורליזם ואהבת חנינם:

באידיאל, רציתי לגור במקום שהוא לא רק דתי [...], שפוגשים את כל חלקי עם ישראל, לא להיות באיזה מגדל שן שכולם אותו דבר, אותו שטנץ. להיות במקום שהוא מעורבב, ויפו היא ממש כל עם ישראל. מהמסורתיים היהודים, הערבים, הנוצרים, העולים מבולגריה, העולים מרוסיה, האפריקאים, האתיופים [...]. אני חושבת שרוב מי שבא ליפו, זה הראש שלו, רוצה להיות עם כל עם ישראל, הגיוון הזה מאוד חשוב לו, שתהיה תקשורת עם האוכלוסייה [...], שיהיו חיבורים, בלי לפחד אחד מהשני, הרבה עשייה משותפת, עם שיח וחשיבה [...]. תקשורת בין אנשים והיכרות היא מאוד משמעותית כדי לא להדביק תוויות. בשביל ההתפתחות של עם ישראל [...], כדי שלא יהיו פילוגים ושנאה. (ריאיון, יפו, 6.12.2020)

כמו הג'נטריפיקטורים הליברליים ביפו, גם הג'נטריפיקטור הלאומי מונע מהשאפה לחיים במרחב מגוון דתי, חברתית ותרבותית. אך בה בעת הוא מבקש להשפיע על האוכלוסייה המקומית ולשמור על מסגרת פנים-קהילתית ועל שייכות לקבוצת השווים לו, באמצעות יצירתם של מוסדות חינוך ותרבות נפרדים המאפשרים "גיוון בטוח". לצד תרומתה של ההתיישבות לאינטגרציה חברתית, איתמר – בן 36, חבר גרעין מאז 2012 – הסביר כי היא מחזקת את האוכלוסייה המוחלשת הוותיקה:

הרב מחייב את כל התלמידים בישיבה לתת כמה שעות התנדבות בשבוע. חלק הלכו לשפץ בתים של קשישים, חלק ליוו בני נוער מהעדה האתיופית, חלק סלי מזון וביגוד... עבודה סוציאלית לייט כזה. יש בעם ישראל הרבה צרות וכשאתה מתחיל לעזור באופן טבעי אתה הופך להיות גורם רווחה לסביבה. כי גורמי רווחה מאוד מוגבלים בתקציבים וביכולות שלהם, וברגע שמישהו רק מעז, האנשים הפשוטים ניגשים אליו, כאוטוריטה שתעזור להם [...]. [התפיסה היא] נבוא לאזורים שהם חלשים מבחינה סוציו-אקונומית ונרים את המקום [...]. אנשים שהם בדרייב הזה של עשייה והגשמה והתנדבות, עם הרגשה של שליחות. (ריאיון, יפו, 24.12.2020)

חיזוק האוכלוסייה המוחלשת ביפו תואר במונחים של פיתוח תרבותי ודוגמה אישית, כמו שהזכירה הודיה: "כשהגענו ליפו הייתה אוכלוסייה חלשה בעיקר, מסורתית, מבוגרת, כשהגענו והיינו הולכים ברחוב היו אומרים לנו 'איזה כיף שבאתם, תביאו עוד', אלו היו התגובות". כך גם מתארת מורן:

אני מאמינה שברגע שהנוער, ילדים, אנשים, פוגשים אותי או שכמוני, זה משפיע. אני נוכחת? יש לזה משמעות. גם אם זה נגמר בזה שהם קיבלו ממני עזרה לימודית, שהבאתי להם ארגון מזון הביתה. מדהים. גם אם פתחתי להם עולם אחר [...], האנשים כאן ביפו גדלים למצב של הישרדות, אתה רואה איך אתה גומר את היום והשאפה שלך בחיים היא להיות קופאית בסופר, או למכור סמים [...]. עצם המפגש שלהם עם אנשים שהולכים לאוניברסיטה, יש עולם, יש מקום אחר, יש שיח אחר, יש שפה. מבחינתי, זה ערך מטורף. (ריאיון, יפו, 24.12.2020)

מעבר לחשיפת האוכלוסייה המקומית לתרבות אחרת, חברי הגרעין מייחסים להתיישבותם חשיבות בקידום סדר חברתי ומשילות במרחב שנתפס כרווי פשיעה. הודיה הסבירה:

עצם החיים שלנו פה בעיניי – זה הגרעין התורני. אני לא צריכה לעשות פעולות [...] פשוט להיות פה [...]. בכל מקום שגרנו בו היינו נעימים ומשמעותיים לשכנים [...], הבאנו מנגינה אחרת [...]. ברור לי שעשינו שינויים גדולים ונגענו בהמון מעגלים פשוט כי אנחנו חיים ביפו [...]. אני זוכרת כשהגענו ראינו את האור של האנשים בעיניים, "למה באתם? אתם לא מפחדים?". אמרתי להם: לא, ממה אני צריכה לפחד? זה עשה טוב לציבור היהודי שיושב פה, שלא שכחו אותו. (ריאיון, יפו, 6.12.2020)

שיח חברי הגרעין מדגיש את החשיבות שבקידום ביטחונם האישי של התושבים היהודיים הוותיקים מול מעשי פשיעה של תושבים ערבים, כפי שהסביר חגי:

זה לא שאנחנו באים לגרש את הערבים, וכל מה שחושבים עלינו. אנחנו באים לחזק את היהודים... שיוכלו להסתובב פה ברחובות... אתה לא יכול להסתובב כי ערבים עושים מה שהם רוצים, גם בכביש, אופניים חשמליים וטרקטורונים [...]. יש פה עניין של חוסר משילות, וחוסר שלטון החוק, שהוא לא תקף פה [...]. בגלל שמפחדים להתעסק איתם. (ריאיון, יפו, 24.12.2020)

יחסים בין חברי הגרעין לתושבי העיר הוותיקים

יחסים עם תושבים ערבים: "מי שרוצה לחיות תחתיי, סבבה"

חברי הגרעין התורני מתארים יחסים קונפליקטואליים עם תושבים ערבים. הם מבחינים בין תושבים ערבים המתוארים כנורמטיביים ובין בני נוער, המתוארים כעבריינים "ערסים ונדליסטים" שמונעים בחלקם מלאומנות ומאנטישמיות. עם תושבים ערבים מהקבוצה הראשונה מתוארים יחסי שכנות טובים הכוללים עזרה, שיח ושיתוף פעולה בהשגת יעדים משותפים מול העירייה. חלק מחברי הגרעין אף תיארו שינוי בתפיסתם את החברה

הערבית, מתפיסה מתנחלית של ערבים כ"אויבים" ו"מחבלים" לראייה מורכבת יותר המפרידה בין "ערבים טובים" ל"טרוריסטים" ובין אזרחי ישראל לפלסטינים מעבר לקו הירוק. באופן פרדוקסלי, ההתיישבות האידיאולוגית ביפו הפכה את חלק מהמתיישבים ללאומניים פחות, גורס איתמר:

אני חושב שבאופן עקרוני, כל מי שעבר ליפו התמתן מבחינה פוליטית ונהיה קצת יותר שמאלני [...], טיפה יותר ריאלי ביחס לדברים ומחפש פתרונות קונקרטיים [...] גם כי הם צריכים להיות שכנים וגם כי יש הרבה ערבים שהם סבבה. החיים המשותפים והעבודה המשותפת, מאלצת אותם לשתף פעולה [...]. למשל, הרב מאלי, אם הוא רוצה לקדם דברים שקשורים לדת מול העירייה, אז הוא יעדיף לשתף פעולה עם השייח' של התנועה האסלאמית הצפונית כדי לחזק את העמדות שלו מול העירייה [...]. זה יכול להיות שיתוף פעולה תועלתני אבל זה לא משנה. זה קורה [...], יש יחסי שכנות טובים [...]. הערבים הפלסטינים זה ממש לא כמו ערביי יפו. זה שמים וארץ [...]. אלה שנשארו ביפו, הם ברמה סוציו-אקונומית מאוד גבוהה. יש לזה גם משמעות כלכלית מסוימת. ואז מבחינת חויית המשתמש, הנה ערבי, רואים שהוא בן אדם, הוא רהוט, הוא משכיל, הוא נחמד והוא אומר פה טענות מוצדקות וכולם מרוצים מההצגה הזאת. (ריאיון, יפו, 24.12.2020)

גם מורן הסבירה כיצד השפיעו החיים בעיר המעורבת על התפיסה של חברי הגרעין ביחס לחברה הערבית, תפיסה ששזורים בה אדנות ויחסי שכנות:

לאנשי הגרעין יש הבנה של חיים מורכבים [...]. כשאתה גר ביישוב מעבר לגדר ויש הפרדה ברורה בינם לבינך זה קל לשנוא ערבים. כשאתה גר איתם בבניין, אתה חייב לפתוח את הראש, לחשוב אחרת. אתה לא יכול להישאר במרחב הזה [...]. אני עדיין ימנית. יחד עם זאת, אני מאוד לא אסכים עם תפיסות מסוימות של הציבור שלי [...]. כי הוא מבחינתו, ערבים יימח שמם מחבלים, שאגב גם אני אגיד את זה, יימח שמם, יוצא לי אוטומטית מהפה. זה לא סתירה, אבל השכנים שלי מתוקים, שגרים דלת ליד, הם ערבים. בסדר, אני לא מתכוונת אליהם כשאני אומרת את זה. [...] מי שמוכן לחיות תחת שלטון יהודי יש לו זכויות כמו שלי, מבחינתי הוא שווה לי. (ריאיון, יפו, 24.12.2020)

הודיה, שהתגוררה בילדותה בקריית ארבע, תיארה את השינוי שעברה ביחסה לחברה הערבית בעקבות ההתיישבות ביפו. בדבריה אפשר לזהות ביקורת סמויה על מפעל ההתנחלויות, שהציב יהודים וערבים זה מול זה כאויבים, בשעה שהחיים בעיר המעורבת מקדמים מפגש והכרה, גם אם מסויגת, בנוכחותם של ערבים במרחב:

כשהגעתי ליפו זה היה לי שוק. מבחינתי ערבי זה אויב. גדלתי ביישוב שמי שנכנס אליי בא להרוג אותי [...]. ואז הסתובבתי פה ברחוב [...], נשים עם כאפיות, יום שישי קריאות של "בנדורה בשקל, בנדורה בשקל", כאילו איפה אני? בעזה? ואז למדתי לעשות את ההפרדה הזאתי [...]. יש פה ערבים לאומניים אבל יש גם ערבים שרוצים לחיות איתך [בפליאה] וזה תהליך שלי כמתנחלת, למדתי את ההפרדה.

לשבת בגינה בספסל עם אישה שהיא כולה מכוסה ברעלה, את יודעת, זה הזיהו. הייתי רואה אותם דרך האוטובוס הממוגן ירי כשהיינו נוסעים לקריית ארבע [...]. אבל היא באמת רוצה לחיות כמוני, יש לי שכנה שילדתי איתה, פעמיים [...]. אנחנו מדברות על החיים, אישה לכל דבר, זה מדהים. וזה תהליך [...]. אני לא בסכסוך הזה פה [...]. השנים פה ממש שחקו את המקום הזה של "ערבי" ו"יהודי" ואת המקום הזה של קריית ארבע. זו תיבת פנדורה לפתוח. התהליך ביפו הוא בריא כשלעצמו. כי כל עוד אין להם שאיפות לאומיות אין לי בעיה עם ערבים, מי שרוצה לחיות תחתיה וסבבה לו והוא רוצה לחיות פה בשלום תפדל, שב איתי [...]. יש הלכות מאוד ברורות בהלכות שכן גוי – כבדהו וחשדהו, על התקן הזה אני בקשרים עם הערבים, לא יותר מזה. ההפרדה היא מאוד מאוד ברורה. (ריאיון, יפו, 6.12.2020)

לצד יחסי שכנות המתוארים כטובים ורצון לכוונן יחסים אחרים עם ערבים בהשוואה לחוויית החיים בהתנחלויות, מדבריהן של הודיה ומורן עולה עדיין הפרדה ברורה בינן ובין התושבים הערבים. הפליאה שבה הודיה מתארת את שכנתה כ"אישה לכל דבר" מוכיחה בדיוק את הדבר שביקשה להפריך: הזהות האתנו-לאומית היא הצפויה, הוודאית, המאפילה על כל זהות אחרת, מגדרית או יחסי שכנות. יתר על כן, יחסים אלו מותנים בכך שהתושבים הערבים יקבלו את החיים כאוכלוסייה מוכפפת. היחסים עם התושבים הערבים מתוארים ככורח מציאות שבה אי אפשר לבטל את אזרחותם של ערביי יפו, כפי שהסביר איתמר:

המתנחלים שבאו ליפו לא כל כך מוטרדים מהערבים. הם באו כדי לפגוש את החילונים. הם לא באו לדחוק את הערבים, כי אין לאיפה לדחוק אותם. יש לו תעודת זהות כחולה. אין לו ארץ אחרת, פה הוא גר, מה אפשר לעשות איתו? אז תעביר אותו מיפו לרמלה. ואז מה? כאילו, סליחה על הדיבור הגס – זה כמו איזה פריט שיש לך בבית, אין לך איפה לשים את זה. זה סתם ייפול. אין מה לעשות. אז זה לא הכוונה שלהם. הם רוצים להשפיע על השיח בתוך החברה הישראלית, לקדם ערכים שהם מאמינים בהם. (ריאיון, יפו, 22.12.2020)

החברה הערבית מוצגת ככזאת שאינה זכאית לשאיפות לאומיות, והיא מוחפצת ומתוארת כנטל על החברה הישראלית. לכן, הסביר יונתן, יחסי השכנות נותרים ברמה האישית ואינם נמנים עם מטרות הקבוצה: "ברמה הפרטית, האישית, יש יחסי שכנות טובים. ברמה של העמותה – הפעילות שלנו היא זהות יהודית, לא מוכוונת לדו-קיום ושיחות שלום" (ריאיון, יפו, 6.12.2020). מול יחסי שכנות טובים עם "ערבים גורמטיביים", חברי הגרעין מתארים יחסים מתוחים עם מי שהם רואים כאוכלוסייה עבריינית. כפי שציינה הודיה:

יש המון הצקות [...], יש מתח עם הנערים שיכולים להציק לזרוק הערה, לקלל [...], עבריינים [...]. לא נעים לומר, כמו שיש ערסים יהודים אז כאילו ערסים ערבים, שרוצים את הבלגן, האקשן, יכולים גם להציק למבוגרים שמסתובבים פה [...]. יכול להיות שאני יותר מדליקה אותם כי אני המתנחלת עם הכיסוי ראש ומלא ילדים [...]. אבל איך אמרה לי ערבייה פה, "גם אנחנו לא יודעים מה לעשות איתם". כשהם באים לגינה היא אומרת לי "יאללה, בואי נתחפף לפני שיעשו פה בלגן".

היא ערבייה בעצמה [...]. אתה לא יודע בדיוק על מה זה יושב – ונדליזם, לאומני, גם וגם. (ריאיון, יפו, 6.12.2020)

חברי הגרעין אמרו כי במיוחד בשנים הראשונות להתיישבותם בעיר הם היו קורבן לאלימות בשל חזותם הדתית וזיהויים כמי ש"מייהדים את העיר". כך למשל הם סיפרו כי נזרק רימון הלם לחצר הישיבה והתנהלו הפגנות בסמוך לישיבה ולמגורי התלמידים. עם זאת, בראיונות שקוימו עימם בחודשים שלפני אירועי מאי 2021 הם הדגישו כי המתח שהיה בינם ובין תושבים ערבים בשנים הראשונות להתיישבותם נרגע. הרב נעם תיאר מצב של מודוס ויונדי ורגיעה יחסית:

כשהישיבה הגיעה לפה היו גם מהומות, עשו לישיבה בעיות [...]. היום זה נרגע, הם ראו שאנחנו אנשים נחמדים, אין שום כלום, כשאני אומר כלום – אפס, אפס. לפעמים עובר איזה ילד, צועק לי איזה צעקה [...], אבל זהו [...]. לא מזמן התחילו הפגנות, הערבים שרפו פחים. אני מבין שיש פה מתחת לשטח, יכול להיות שתהיה איזו התעוררות [...]. לסמוך עליהם שהם נאמנים למדינה, ברמה הלאומית? ודאי שלא, אני גם מבין אותו [...], יש לו את הרגשות הלאומיים שלו, הוא רוצה שתהיה פה מדינה ערבית. כשזה יבוא לעימות, אנחנו נהיה שם 100% [...]. לא מפחדים, אין לנו שום בעיה, אנחנו לא מתכננים, את הסליקים, את הטנקים והכול השארנו מתחת לבלטות. יש מדינה, ויש משטרה, ואם יהיו עימותים, אנחנו נבחר בצד היהודי. (ריאיון, יפו, 24.12.2020)

החרפת היחסים בין חברי הגרעין לתושבי העיר הערבים התגלתה במלוא עוצמתה בתקיפת ראש הישיבה אליהו מאלי ומנכ"ל הישיבה משה שנדוביץ ב-18 באפריל 2021. התקיפה והאלימות הבין-קהילתית והמשטרית שבאה בעקבותיה חשפה כי יחסי השכנות עומדים על כרעי תרנגולת.

יחסים עם תושבים יהודים ותיקים: "השד העדתי קופץ"

בהמשך לשיח הנורמליזציה של האידיאולוגיה ההתיישבותית העירונית, חברי הגרעין התורני מתארים יחסים טובים עם תושביה היהודים הוותיקים של יפו. הם מספרים כי התושבים הוותיקים, בייחוד אוכלוסיות מוחלשות, שמחו לקראת בואם לעיר. שירה, בת 27, חברה בגרעין מאז 2015, סיפרה:

הרבה תושבים רק מחכים לעזוב, יש הרבה פשע, וזה משפיע [...]. וברגע שיש מישהו שאומר "אני רוצה לגור כאן", זה נראה אחרת [...]. מולנו יש שכנה חמה כזאת, ספרדית, אנחנו בקשר ממש ממש טוב, היא מבוגרת, וכשהיא ראתה שהגענו זוג צעיר אמרה ואו, איזה כף, המון שנים היו לי פה אנשים ממש מוזרים, אנשים שעשו בלגנים, ופתאום יכולים להיות יחסי שכנות נעימים. ואנשים אמרו שטוב להם שמגיעים אנשים מהקהילה הדתית כי מכניסים אווירה אחרת לשכונה. (ריאיון, יפו, 24.12.2020)

עם זאת, היחסים שתוארו אינם הדדיים. חברי הגרעין תיארו מערכת יחסים שבה חברי הגרעין הם היוזמים את הפעילות הקהילתית, ואילו התושבים פסיביים – נעזרים או משתתפים בפעילות. משה, חבר גרעין בן 37, הסביר:

יש פער. יש להם איזו ציפייה קבועה מאיתנו ומהעירייה, ואני לא במקום הזה [...]. זה דיבור כזה, חוויית חיים כזאת, שאתה לא יכול לתת, זאת אומרת הוא חי רק בשביל לקבל [...]. הם אוכלוסייה מוחלשת והם רוצים לקבל. בוא תעשה! זה קרה גם בבית ספר, מי ייכנס לוועד? הרוב המוחלט מהגרעין [...]. אני לא נכנס למי אשם, זאת המציאות. יכול להיות שגם לנו יש חלק בזה. (ריאיון, יפו, 24.12.2020)

חברי הגרעין מתארים הבדלים בינם ובין תושבים ותיקים בתפיסות העולם, בשפה, בתרבות ובסטטוס הסוציו-אקונומי, הבדלים שמונעים חיבור הדדי ואף יוצרים מתחים. כך סיפר משה:

יש גם מתחים מול היפואים המקומיים, שלפעמים זה משתלב ולפעמים פחות. יש פערי מנטליות שקשה לגשר עליהם. אם ילד גדל בבית שבו ההורים כחלק משגרת הלשון שלהם מקללים, הם מדברים ככה [...]. ויש משפחה אחרת, שלא מקללים בה, אז הם מזדעזעים מזה. מה? איך אתה מדבר? אז כן יש רצון להתערב, אבל גם יש רצון לשמור על האיכות, אז לפעמים יש כאלה שזה יותר הצליח להתערב, יש כאלה שזה יותר נהיה בדלני [...]. וזה מאוד קשה לכולם [...]. יפואים מול חרד"לים, נקרא לזה ככה. זה לא עובד ביחד. יחסים מורכבים. (ריאיון, יפו, 24.12.2020)

חברי הגרעין מתארים אמביוולנטיות בתפיסת האינטגרציה עם תושבים ותיקים יהודים ביפו: מחד גיסא הם מבטאים רצון לקשר עם ה"אחר", ומאידך גיסא הם מבקשים לשמור על מה שהם תופסים כחינוך איכותי ודתי יותר. שיח זה ממצב את התושבים הוותיקים בעמדת נחיתות כאשר הם מוצגים ככלי להגשמת יעד האינטגרציה, ובוודאי כאשר הם מוצגים כאוכלוסייה שאינה "איכותית". לצד הבדלים אלו, היו חברי גרעין שהעלו גם את נושא ההבדל העדתי בין הקבוצות וציינו כי הוא מקשה על האינטגרציה, כפי שאמרה הודיה, חברת גרעין מזרחית בת 32:

ברור לי שיש כאן איזו הפרדה טבעית של יפואים שפחות התחברו לסגנון. זה מצחיק שתמיד אומרים לנו שאנחנו אשכנזים. אני אומרת להם: תסתכלו עליי, אני נראית לכם אשכנזייה? זו סטיגמה כזאת, שמתנחלים אשכנזים. מישהי אמרה לי, "נכון קיבלתם כסף לקנות דירה?" אמרתי לה לא, יש לי משכנתא מאוד יפה... יש איזושהי הפרדה שבעיניי היא מבאסת, אבל יש דברים שהם לא בשליטתנו [...]. לא הכול אתה יכול לשנות. באת, רצית לעשות הרבה טוב, יש אנשים יפואים מקומיים, שהם אוהבים אותך אבל הם לא שייכים אליך. זה קבוצה אחרת, סגנון אחר. זו התחושה שלהם. שהם לעולם לא יהיו חלק, זה משפט ששמעתי ממישהי [...]. השד העדתי קופץ פתאום. זה לא קשור אליי, זה הקפיץ משהו שקיים שם בפנים. חלאס, אני ממש משהחלטתי. לא באתי לתקן עולמות, באתי לחיות פה, מי שזה עושה לו טוב, תפדל, ומי שלא, מחילה, לא התכוונתי להפריע. (ריאיון, יפו, 6.12.2020)

לבסוף, הוזכרו גם מתחים מסוימים בין חברי הגרעין לתושבים על רקע פעילותם וניסיונות השתלבותם בבתי הכנסת המקומיים, שהתושבים הוותיקים תופסים אותם כהשתלטות, כהתנשאות וכניסיון לשנות את צביון העיר. כך הסביר איתמר:

הרבה בתי כנסת עומדים ריקים והם מחזיקים מעמד בזכות גבאי זקן ושני מתפללים עקשנים שנאבקים על קיום המקום, והם תקועים ולא מתפתחים, בגלל שהם מנסים להחזיר את מה שהיה להם בזיכרון והם דוחים את האנשים שמגיעים. בדרך כלל הציבור הזה, המסורתי, העממי, אנשים בני שבעים ומעלה, מאוד שמחים מנוכחות של צעירים דתיים. מבחינתם זה נס, הצלה [...] אבל יש גם מחלוקות [...] ששכנים שחשבו שיש להם בית כנסת חצי נטוש מתחת הבית, פתאום גילו שעושים להם רעש [...]. כשהגעתי ליפו סרקתי כל בית כנסת שאפשר להיכנס אליו. לקחנו מהמועצה הדתית רשימה של כל בתי הכנסת. וראיתי המון בתי כנסת ריקים ומאובקים. בסוף הגעתי לבית כנסת ששייך למשפחה מקומית, שפשוט עמד נעול. אמרתי, הנה זה מקום ריק, לא נפריע לאף אחד, נוכל להשתלב. אבל בראש הפירמידה המשפחתית עמד זקן, לא היה מוכן שאף אחד יתקרב לבית הכנסת, כי התפיסה שלהם, תפיסה מזרחית, זה שזה סלון משפחתי [...]. ונורא ניסיתי להשתלב שם אבל הוא לא רצה, אמר "זה בית כנסת של עולי לוב, אל תעשה לי פה קרליבך, שירים וריקודים". (ריאיון, יפו, 22.12.2020)

חברי הגרעין רואים את פעילותם בבתי הכנסת כמעשה של חיזוקם והצלחתם מפני סגירה, אבל מספרים שתושבים מקומיים אמביוולנטיים לפעילות זו ושחלקם מתנגדים לה. חברי הגרעין מתארים קושי להתחבר לאוכלוסייה המקומית ומציינים את הפער בין השאיפה האידיאולוגית להשתלבות חברתית ובין הצורך בקשר עם הדומים להם. כפי שהסבירה תמר:

יש תחושות של תושבים שהגרעין מתנשא. ואנחנו מאוד מנסים לשבור את זה [...] ההתנשאות זה בא ממקום שבגינה יותר נוח לי לדבר עם מישהי שהיא יותר קרובה לי בהשקפה, ואז אנחנו מדברות אחת עם השנייה ופחות מדברות עם מישהי שנראית קצת שונה. זה דורש איזו שהיא אקטיביות. [...] שהרבה לא יעשו את זה, וחבל [...]. זה חלק מהאידיאל של לבוא לגור פה ולהתחבר לאנשים שלא דומים לי. אבל לפעמים זה קשה, הוא כל כך שונה ממני, ומחפשים את המקום הבטוח. הרבה מסורתיים לא שומרים שבת [...], מעשנים בספסל בגינה. השפה היא פחות נקייה... את שומעת דברים שנאמרים, קללות, שצריך לדעת איך להתמודד איתם. זה מורכב. (ריאיון, יפו, 6.12.2020)

יחסים עם חילונים ליברלים: "תרבות שוליים שמוקסמת מחברת המרכז"

יחסים אמביוולנטיים מתוארים גם עם תושבים חילונים ליברלים בעיר. מחד גיסא, הם אוכלוסיית יעד במשימה הדתית לאומית ושותפים פוטנציאליים לעשייה החברתית; מאידך גיסא, חברי הגרעין מתארים מתחים וביקורת הדדית בין הקבוצות על רקע היחס לסוגיות של רב-תרבותיות, זהות יהודית והחיים במרחב מעורב. כך אמר יונתן:

אם לא מכירים זה כר לשנאה [...]. יש יותר בריאות נפשית לחיות עם כל הגוונים בעם ישראל. אנחנו צריכים הפריה הדדית וככה נגיע לתפיסה השלמה [...]. לא כל האמת אצלנו. כמובן, משה אמת, תורתו אמת, פסיק מהשולחן ערוך לא ייפול ארצה, אבל אתה מכיר עוד גוונים. המטרה היא לייצר חיים, שמכירים אחד את השני, לייצר עולם מחשבתי שהוא לא חייב לטשטש זהויות או שאני בא לשנות אותך – "בוא תראה איך זה שבת". אני לא רוצה לגייר אדם חילוני או להחזיר אותו בתשובה, זה לא העניין [...]. ראיתי איך אני מתחיל מחברותא חילונית, ועובר ממקום של "בוא אני אלמד אותך", למקום ש"בוא נלמד ביחד" [...], וזה היה ממש פלא גדול. (ריאיון, יפו, 6.12.2020)

הג'נטריפיקטורים הליברליים אינם מתוארים רק כמושא להשפעה, אלא גם כגורם המשפיע בחזרה על חברי הגרעין. בעיני חברי הגרעין, החיים במרחב מגוון מבחינה דתית נתפסים לא רק כשלמים יותר מבחינה אידיאולוגית אלא גם כאטרקטיביים ו"חופשיים" יותר מהמרחב הדתי ההומוגני. הודיה אומרת: "אני לא מתחברת לדוסיות, טוב לי עם החברה מכאן וחברה מכאן, לא דתיות, בכיף. ממש אוהבת את זה... מרגישה חופשייה ומאושרת להיות אני". שיח האינדיווידואליזם של חברי הגרעין ניזון מהמפגש המפרה עם האחר הקרוב ולובש צורה של תרבות שוליים, כפי שמסביר איתמר:

באופן אישי, מאוד רציתי כל השנים ללמוד תורה עם אנשים שלא גדלו כדתיים [...]. יכול להיות שבכל דתי מסתתר בפנים מיסיונר קטן, צריך להתוודות [צוחק]. אבל גם הוקסמתי מהתרבות החילונית וזאת הייתה מבחינתי הזדמנות להתקרב אליה [...], כמו כל תרבות שוליים שמוקסמת מחברת המרכז. רציתי לראות אותה מבפנים. (ריאיון, יפו, 22.12.2020)

כתמונת ראי של "הברית האשכנזי-פלסטינית" (טובי טהרלב, 2013), ובניגוד לאוכלוסייה הוותיקה ביפו, ג'נטריפיקטורים ליברליים נתפסים כשותפים לעשייה החברתית בעיר. חברי גרעין מתארים כיצד עם השנים נרקמו פרויקטים משותפים בינם ובין קבוצות שונות של פעילים יהודים בעיר. עם זאת, לצד שיתופי הפעולה עולים גם מתחים בין הקבוצות, והפעילים החילוניים מתוארים כליברלים המבקרים את האג'נדות הלאומיות של חברי הגרעין. כפי שסיפרה מורן:

כשהגעתי ליפו נראיתי דוסית אולטימטיבית, וכל המוסדות שאנחנו עובדים איתם שאלו, באתם לעשות בלגן ביפו? ליהד את יפו? ישר היה צורך להבין מה זה. היום אנחנו חד וחלק העמותה הכי מבוקשת פה שעושה הכי הרבה שיתופי פעולה ואחת המוערכות ביותר. רוב הגורמים ביפו זה אנשים שהם בדיוק בקצה השני של האג'נדה שלנו. אנחנו יכולים לא להסכים על המון דברים, אך אנחנו יכולים הרבה יותר להסכים. יש לי פה חברים מדהימים לעבודה שכיף לעשות פרויקטים ביחד. בסוף יפו, כולנו רוצים שהיא תצליח. יש את המרכיב הנוסף שחשוב לנו – הזהות ויהדות. במרחב שיש יכולת ועניין, נכניס את זה כי זה חשוב לנו ואנחנו לא מטייחים את זה. (ריאיון, יפו, 24.12.2020)

לצד תחושת שותפות, חברי הגרעין גם מבקרים את האוכלוסייה החילונית-ליברלית הצעירה שהגיעה לעיר על כך שהיא מבקשת להשתלב עם האוכלוסייה הערבית ולקיים מוסדות חינוך ואירועי תרבות מעורבים, במה שנתפס כשטוש זהות. כך עולה מהמשך דבריה של מורן:

נכנסות לפה הרבה אוכלוסיות [...], חבר'ה צעירים, חילונים אשכנזים, שמאלנים מאוד, פתחו פה את "יד ביד" בית ספר שמלמד קוראן, ובאים עם האג'נדות החזקות שלהם [...]. הם "הנאורים הטובים הצודקים, היפים והחכמים", אנחנו הרסנו להם את מרקם החיים [...]. את ה"ביחד", ואת הזהות הייחודית של יפו, שהיא רבת-תרבותית. אני באה ועושה פה בלגן [...]. יש לנו ביקורת כלפי שטוש הזהות של העירייה [...], משהו יפואי חסר זהות. [...] לדוגמה בחנוכה: בואו נעשה חנוכה כריסמס. אני משתגעת [...], מה אתם מוחקים לי את חנוכה? מה אתם מוחקים לו את הכריסמס? זה החג שלו. [רק] כשיהיה לכל אחד את המקום הבטוח שלו, יהיה אפשר ליצור איזה שהוא בסיס. (ריאיון, יפו, 24.12.2020)

המתחים בין הקהילות עולים על רקע פעילותם הדתית של חברי הגרעין ויחסם לתושבים הערבים, כפי שסיפרה תמר:

השכנים שלנו שולחים את הילדים לחינוך משותף ערבי-יהודי [...], בית ספר "יחד", גן "השלום" וכאלה. בבניין שלנו, אנחנו הדתיים של הבניין. [זה] מספיק מפחיד אותם ככה. אנחנו מרגישים את זה בכל מיני נקודות. נגיד, קלטנו שאין מזוזות למחסן. ואמרנו אנחנו מזמינים מזוזות, אם מישהו רוצה להצטרף [...]. ממש כעסו עלינו "מה אתם מזמינים בלי לשאול אותנו, צריך להעלות את זה לאספת דיירים" [...]. חנוכה עכשיו, אני מפחדת להיות זאת שמציעה הדלקת נרות בבניין. לא נעים להיות זאת שמביאה את היהדות [...]. האוכלוסייה פה, הצעירה, החזקה, היהודית, לא רוצה את זה. (ריאיון, יפו, 6.12.2020)

התושבים היהודים החדשים, המתוארים כ"יפי נפש", משקפים לחברי הגרעין את יחסם לתושבים הערבים. כפי שמספרת הודיה:

הייתי בגינה עם חברות, תל-אביביות, לא דתיות, מהאלה שקונים דירות ליד הים. יפות נפש כאלה. והמואזין השמיע את הקול שלו, אז אחת הבנות שלי אמרה "הנה האויבים שלנו". והן התפוצצו, אמרו "למה את מכניסה להם שנאה לערבים?" אמרתי "אני לא מכניסה להם שנאה לערבים, ואין לי בעיה עם השכן, אבל אם הילד שלו כל הזמן מציק, את לא יכולה לצפות שילד יצליח לעשות את הפרדה שאנחנו כמבוגרים עושים". (ריאיון, יפו, 6.12.2020)

מסקנות: תיבת הפנדורה של האתנו-ג'נטריפיקציה

הספרות על ג'נטריפיקציה מציעה רצף רחב יחסית של טיפוסים סוציולוגיים: מג'נטריפיקטורים "קלאסיים" המונעים מאינטרס כלכלי, תיירים, סטודנטים, היפסטרים ואמנים המבקשים איכות חיים וגיוון עירוני, ועד פעילים פוליטיים ואקטיביסטים שמרחב השוליים מספק להם הזדמנות לממש ערכים חברתיים. עם זאת, המחקר על ג'נטריפיקציה מדגיש מוטיבציות כלכליות ותרבותיות וערכים אינדיווידואליים-ליברליים המניעים את הטיפוסים השונים, ומתעלם מאג'נדות פוליטיות ואתנו-לאומיות (Adelman, 2021; Smith & Phillips, 2001; Zukin, 2012).

חקר הג'נטריפיקציה בעיר המעורבת יפו מציג התגבשות היסטורית של הכלאה בין ג'נטריפיקציה כלכלית והתארגנות אתנו-לאומית. כפי שהראינו, תהליכי ההתחדשות העירונית ביפו, על פניהם הכלכליים, התכנוניים והמוסדיים, שזורים ברדיקליזציה פוליטית ובסוג חדש של גיוס חברתי. חקר תהליכים אלו מקבל משנה חשיבות ביפו, שבניגוד לערים מעורבות אחרות בישראל, מתרחשת בה ג'נטריפיקציה כלכלית מואצת הנתפסת כאיום קיומי עבור תושבים מוחלשים.

לאורך השנים ידעה יפו כמה גלי ג'נטריפיקציה של שחקנים חברתיים שגילו את העיר מחדש: חלוצים עירוניים ואמנים, יזמים ובעלי הון, בורגנים בוהמינים (bobos), יאפים, היפסטרים, סטודנטים, פעילי שמאל וקומונות שיתופיות (כגון תנועת הנוער סדאקה-רעות). בעשור האחרון הגיע אל העיר המעורבת שחקן פוליטי חדש שאנו מכנים ג'נטריפיקטור לאומי. שחקן זה הוא תוצר של תהליך מתמשך, שבו תנועת ההתנחלות הרחיבה את פרויקט הטריטוריאליזציה מהשטחים אל הֶסְפֶּר הפנימי במרכז הארץ וביקשה ל"התנחל בלבבות". מיצובה של יפו כפריפריה של המרכז ותהליכי הג'נטריפיקציה בה שימשו תשתית למימוש יעדים אתנו-לאומיים במעטפת ניאו-ליברלית של פלורליזם עירוני ורבות-תרבותיות. חברי הגרעין הקימו מיזמים ופרויקטים כמו "בית אהבה ותפילה על הים", "לגעת ברוח", "מאירים את יפו" ו"לרדת למעלה", המשלבים בין שיח של גיוון תרבותי ומעורבות חברתית ובין שיח לאומי של זהות יהודית, ריבונות, דת וחינוך.

כפי שהראו ממצאי המחקר, טיפוס סוציולוגי זה מגבש הביטוס מובחן בשדה חברתי חדש. הג'נטריפיקטור הלאומי מאס בהתנחלות הבורגנית המבוססת (כגון אפרת בגוש עציון), ואינו מוצא את מקומו ב"התיישבות הצעירה" במאחזים על הגבעות בספר המרוחק (כגון חוות יאיר בדרום הר חברון).¹⁰ כמו הג'נטריפיקטור הליברלי, גם הג'נטריפיקטור הלאומי מבקש הטרוגניות וגיוון תרבותי ונתע מהחיים עם הדומים לו. אולם בה בעת הוא רואה עצמו כשליח של תנועה פוליטית, ומבקש להרחיב ולנרמל את פרויקט ההתיישבות האידיאולוגית בלב השכונות המעורבות במרכז הארץ. פרויקט ההתיישבות העירוני ושיח המובחנות החברתית יוצר שפה של ערכים שמסמנת גבולות ברורים בין ערבים ליהודים. בהמשך למגמת התבססותן של ההתנחלויות וטשטוש הקו הירוק (בן-עמוס, 2017);

10 "ההתיישבות הצעירה" היא תנועה הפועלת מ-2018 להסדרת המאחזים בחוק הישראלי. בניגוד ליישובים ביהודה ושומרון, למאחזים אין מעמד חוקי בישראל. מבחינת המשפט הבינלאומי מעמדם של המאחזים זהה למעמדן של שאר ההתנחלויות, דהיינו הם אינם חוקיים.

שנהב, 2010), העיר המעורבת מספקת מרחב הזדמנויות למימוש אידיאולוגי ולסימון משימה לאומית חדשה. מתוך כך היא מציעה אלטרנטיבה וגם חיקוי של פרויקט ההתנחלות ההיסטורי. חברי הגרעין התורני מאמצים מרפרטואר הג'נטריפיקציה את התפיסה הניאו-ליברלית הרואה בשולי העיר מרחב הזדמנויות למעורבות חברתית, גיוון תרבותי והגשמה עצמית, אבל ממלאים אותה בתוכן א-ליברלי של ריבונות יהודית מדירה. המתנחל העירוני החדש מגבש נרטיב שמבסס אותו כסובייקט נאו-ליברלי ופרו-אורבני המבקש לממש "ערכים" (יהודיים) בהקשר "מאתגר". יצור הכלאיים הסוציולוגי הזה משקף תהליכים כלכליים ותרבותיים רווחים בחברה הישראלית היהודית ומגמות של רדיקליזציה לאומית.

תהליכי האתנו-ג'נטריפיקציה בעיר המעורבת, השזורים באג'נדות לאומיות ובמוטיבציות אתנוקרטיות, מאתגרים את הסוציולוגיה העירונית ובפרט את המחקר על ג'נטריפיקציה, שפותחו במנותק מהספרות הפוליטית על לאומיות, קולוניאליזם התיישבותי ופרויקט מדינת הלאום. המשגת האתנו-ג'נטריפיקציה קוראת אפוא לחקור את ההיבטים הפוליטיים והלאומיים של הג'נטריפיקציה בערים שסועות. מאמר זה מרחיב את גבולות חקר הג'נטריפיקציה הכלכלית שהתבסס במחקר הגלובלי. הצבנו בלב הדיון את השקנים האידיאולוגיים, את המבנים החברתיים ואת היחסים המרחביים בין תושבים ומתיישבים בעיר המעורבת.

מקורות

- אבניאל, נחום. (2010, 16 בינואר). הולך בין הטיפות. שבת כשבתו. בלומנטל, איתי. (2021, 19 באפריל). "התקפה קשורה לקרקע - ולחזות שלנו": הרב אליהו מאלי חזר לישיבה ביפו. *Ynet*.
- בן-עמוס, אבנר. (2017, 26 בפברואר). משרד החינוך מציג: טשטוש הקו הירוק. העוקץ. בן-נון, יואל. (1992). "לא הצלחנו להתנחל בלבבות", נקודה, 158.
- דומברובסקי, מטי. (2015). מארץ ישראל לעם ישראל? הגרעינים התורניים כמסמנים מפנה בציונות הדתית. בתוך משה רחימי (עורך), עמדו"ת (ז): היבדלות וסולידריות (עמ' 41-59). מכללת אורות ישראל.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2019, 11 בנובמבר). יישובים בישראל 2018 (הודעה לתקשורת).
- הרצברג, יואל. (2016, 30 בספטמבר). העמותה לייחוד יפו. המקום הכי חם בגיהנום. טאו, צבי. (2005). סולו המסילה: התודעה הלאומית כיסוד בהלכות ציבור - שיחות מפי הרב צבי ישראל טאו. חוסן ישועות.
- טובי טהרלב, איתמר. (2013). הברית האשכנזו-פלסטינית, ארץ האמורי. כהן, עדי. (2021, 2 ביוני). הגרעין הקשה: כך הכיס של כולנו עוזר לתדלק את המתיחות בערים המעורבות. דה-מרקר.
- לוסטיק, איאן. (1985). ערבים במדינה היהודית: שליטת ישראל במיעוט לאומי (בתרגום אורה גרינגרד). מפרש.
- מונטרסקו, דניאל. (2020). עיר שסועה לה יחדיו: דו-לאומיות כחיי היומיום ביפו. בבל.

- מונטרסקו, דניאל, ורועי פביאן. (2003). "כלוב הזהב": ג'נטריפיקציה וגלובליזציה בפרויקט גבעת אנדרומדה, יפו. תיאוריה וביקורת, 23, 141-178.
- מטר, חגי. (2011, 20 בינואר). ערביי יפו מוחים: עשרות צעירים יהודים תקפו מתפללים במסגד. מקור ראשון.
- מלק' בודה, רחלי. (2021, 1 במאי). שער ליפו: המשפחות היהודיות ומוסלמיות שמוכיחות שאפשר אחרת. מקור ראשון.
- מצב הרוח. (2014, 24 בינואר). מצב הרוח - השבועון לציבור הדתי לאומי, 268, 23.
- סבאע' ח'ורי, אריז'. (2018). קולוניאליזם התיישבותי, נקודת המבט הילידית והסוציולוגיה של ייצור ידע בישראל. תיאוריה וביקורת, 50, 391-418.
- פורטל יפו. (2009, 9 במאי). התנחלויות עלייך יפו.
- פלג, בר. (2021, 18 באפריל). עימותים בין תושבים לשוטרים ביפו לאחר תקיפת ראש ישיבה: שלושה נעצרו. הארץ.
- קשתי, אור. (2016, 30 בספטמבר). "לעצור את ההתבוללות": מתרחב המאמץ לייחד את יפו. הארץ.
- רייכנר, אלישיב. (2013). דווקא שם: סיפורם של אנשי ההתיישבות החברתית. ידיעות אחרונות.
- שמריהו-ישורון, יעל. (2020). מדיניות התיישבות גרעינים בפריפריה ובערים מעורבות בישראל: בין לאומיות ונאו-ליברליזם [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב].
- שנהב, יהודה. (2010). במלכודת הקו הירוק: מסה פוליטית יהודית. עם עובד.
- Allegra, Marco, & Erez Maggor. (2022). The metropolitanization of Israel's settlement policy: The colonization of the West Bank as a strategy of spatial restructuring. *Political Geography*, 92, Article 102513.
- Beitari, Rachel. (2021, April 24). [Live video]. Facebook.
- Bourdieu, Pierre. (1977). Cultural reproduction and social reproduction. In Jerome Karabel & A. H. Halsey (Eds.), *Power and ideology in education* (pp. 487-510). Oxford University Press.
- Bridge, Gary. (2001). Estate agents as interpreters of economic and cultural capital: The gentrification premium in the Sydney housing market. *International Journal of Urban and Regional Research*, 25(1), 87-101.
- Coley, Julian, & Robert M. Adelman. (2021). Gentrification in the "city of good neighbors": Race, class, and neighborhoods in Buffalo. *Sociological Inquiry*, 91(4), 824-848.
- Elkins, Caroline, & Susan Pedersen (Eds.). (2005). *Settler colonialism in the twentieth century: Projects, practices, legacies*. Routledge.
- Kaddar, Merav. (2020). Gentrifiers and attitudes towards agency: A new typology - evidence from Tel Aviv-Jaffa, Israel. *Urban Studies*, 57(6), 1243-1259.
- Kent-Stoll, Peter. (2020). The racial and colonial dimensions of gentrification. *Sociology Compass*, 14(12), 1-17.

- Ley, David. (1986). Alternative explanations for inner-city gentrification: A Canadian assessment. *Annals of the Association of American Geographers*, 76(4), 521–535.
- McGarry, John. (1998). “Demographic engineering”: The state-directed movement of ethnic groups as a technique of conflict regulation. *Ethnic and Racial Studies*, 21(4), 613–638.
- Monterescu, Daniel. (2013). Radical gentrifiers: The changing landscape of social action in Jaffa. *Jadal*, 18, 1–9.
- Morland, Paul. (2014). *Demographic engineering: Population strategies in ethnic conflict*. Ashgate.
- Noy, Chaim. (2008). Sampling knowledge: The hermeneutics of snowball sampling in qualitative research. *International Journal of Social Research Methodology*, 11(4), 327–344.
- Shafir, Gershon. (1989). *Land, labor and the origins of the Israeli-Palestinian conflict, 1882–1914*. Cambridge University Press.
- Shafir, Gershon. (2018). From overt to veiled segregation: Israel’s Palestinian Arab citizens in the Galilee. *International Journal of Middle East Studies*, 50(1), 1–22.
- Shmaryahu-Yeshurun, Yael. (2022). Rethorizing state-led gentrification and minority displacement in the Global South-East. *Cities*, 130, Article 103865.
- Shmaryahu-Yeshurun, Yael, & Guy Ben-Porat. (2021). For the benefit of all? State-led gentrification in a contested city. *Urban Studies*, 58(13), 2605–2622.
- Smith, Neil. (1982). Gentrification and uneven development. *Economic Geography*, 58(2), 139–155.
- Smith, Darren P., & Deborah A. Phillips. (2001). Socio-Cultural representations of greentrified Pennine rurality. *Journal of Rural Studies*, 17(4), 457–469.
- Smootha, Sammy. (1990). Minority status in an ethnic democracy: The status of the Arab minority in Israel. *Ethnic and Racial Studies*, 13(3), 389–413.
- Veracini, Lorenzo. (2010). *Settler colonialism: A theoretical overview*. Palgrave Macmillan.
- Yacobi, Haim. (2009). *The Jewish-Arab city: Spatio-politics in a mixed community*. Routledge.
- Yiftachel, Oren. (1997). Israeli society and Jewish-Palestinian reconciliation: “Ethnocracy” and its territorial contradictions. *Middle East Journal*, 51(4), 505–519.
- Yiftachel, Oren. (2020). From displacement to displaceability: A southeastern perspective on the new metropolis. *City*, 24(1–2), 151–165.
- Yin, Robert K. (2003). *Case study research: Design and methods* (3rd ed.). Sage.
- Zukin, Sharon. (2012). Whose culture? Whose city? In Jan Lin & Christopher Mele (Eds.), *The urban sociology reader* (pp. 363–371). Routledge.

נספח 1. התיישבות חברי הגרעין התורני ביפו

מספר חברים	אופי המגורים ומיקום	שנת היווסדות		מתיישבי קבע
כ־15 משפחות	בעלות על דיור התיישבות מבוזרת (בשכונת לב יפו (דקר יפו (א ובעג'מי) לצד מוקדי התיישבות (קבוצת רכישה גר צדק, פרויקט האתרוג-רחוב שטרנהארץ 1)	2007	משפחות הגרעין התורני	
כ־30 משפחות	שכירות התיישבות מבוזרת (שכונת גבעת עלייה ויפו ג)	2008	משפחות אברכים (ישיבת שירת משה)	
כ־120 תלמידים במסלולים של הסדר וישיבה גבוהה לפני צבא, כולל אברכים (30)	מוסד לימודי - רחוב טולוז 16 פנימייה מרכזית - רחוב ציונה תגר 15 (40 תלמידים)	2008	תלמידי ישיבת שירת משה (מוסד לימודי ופנימיית תלמידים)	מתיישבים זמניים (1-3 שנים)
כ־25 תלמידים	פנימייה ומוסד לימודי בבית הכנסת עץ יעקב, רחוב קדם 110	2019	מכינה קדם-צבאית ארזי הלבנון	
כ־50 תלמידים	פנימייה ומוסד לימודי בבית הכנסת רש"י, רחוב עירית 6	2019	מכינה קדם-צבאית "לרדת למעלה"	
כ־25 סטודנטים	יפו ד	2018	כפר סטודנטים בני עקיבא	
כ־5 בנות שירות לאומי	רחוב ציה"תלי 24	2009	מדרשת יפעת לבנות	
כ־80 בנות שירות לאומי	רחוב הבעש"ט 6	2012	מדרשת יפו לנשים	
כ־350				סה"כ מתיישבים

* המידע מתבסס על הצלבת נתונים מאתרי הפרויקטים השונים וממידע שהתקבל ממייסדי הגרעין וחבריו בראיונות.